ANTIČKA PULA

PULA 1963.

KULTURNO-POVIJESNI SPOMENICI ISTRE

KULTURNO-POVIJESNI SPOMENICI ISTRE

II.

Urednici:

BORIS BAĆIĆ I BRANKO MARUŠIĆ

Tisak: »Tipografija« — Umag

STEFAN MLAKAR

ANTIČKA PULA

II IZDANJE

IZDAJE
ARHEOLOŠKI MUZEJ ISTRE
PULA 1963.

Štampano u 1000 primjeraka
na hrvatskosrpskom jeziku

Korektor:
Berislav Lukić

Tehnički urednik:
Mladin Josip

Snimci:
Alojz Orel i Vladimir Karlić — Pula

Strojni slog:
Maks Pavšič i Boško Mijatović

Prijelom:
Alfredo Požar

Štampao:
Tekst: Ante Lovrić
Klišeji: Stjepan Kostrevec

GEOGRAFSKI SMJEŠTAJ PULE

Pula, danas najveći grad jugoslavenske Istre, leži na kraju dubokog prirodnog zaljeva na jugozapadnoj obali istarskog poluotoka. Ovaj zaljev, najprirodniji i najsigurniji u sjevernom području Jadranskog mora, po svom je geografskom postanku potonula kraška uvala, koju na južnoj i sjevernoj strani omeđuju rtovi, što se pružaju daleko u more. Između ova dva rta ulazi se u vanjski, a tjesnacem između otočića Sv. Andrije i Sv. Katarine u unutrašnji bazen zaljeva; zaljev je gotovo ovalnog oblika i posve prirodan. Rtovi, koji se pružaju daleko u more i zaštićuju ulaz u zaljev, opasuju svojim razvedenim produžecima i unutrašnjost zaljeva sa sjevera i juga, a prema kopnu raščlanjuju se u pojedine istaknute brežuljke i plitke široke i ovalne doline. Padine se brežuljaka u unutrašnjosti zaljeva dosta blago spuštaju do morske obale, a rtovi na samom ulazu padaju svojim strmim stijenama gotovo okomito u more.

Vanjski se pojas brežuljaka naslanja na unutrašnji. I obalni kraci vanjskog pojasa izdižu se strmo s morske obale nekoliko kilometara južno i sjeverno od ulaza u pulski zaljev; oni se u širokom luku nastavljaju na unutrašnjost kopna i sačinjavaju bližu pozadinu zaljeva. Taj se vanjski pojas brežuljaka preko prostranih ravnica blago uzdiže prema istoku, sjeveroistoku i sjeveru, i to prema unutrašnjoj visoravni istarskog kopna. Nasuprot samom ulazu u pulski zaljev leži brionski otočni arhipelag, koji sprečava slobodan pogled na zaljev s mora; u slučaju nužde služi i za njegovu obranu. Ovakvom prirodnom konfiguracijom zemljišta pulski je zaljev sasvim dobro zaštićen od južnih i jugozapadnih vjetrova, koji duvaju s mora, kao i od jakih udaraca sjeveroistočnih vjetrova i bure, poznatog sjevernog vjetra, koji se u zimskim mjesecima obaraju na more s visoravni kraške unutrašnjosti istarskog poluotoka.

Približno u središtu luka nutarnjeg bazena ovog prirodno zaštićenog morskog zaljeva i uz samu njegovu obalu oblikovala se grupa brežuljaka, koji se penju u visinu i do 50 m. Sa sjeverne i južne strane njihovo je podnožje presječeno ovalnim i plitkim dolinama, koje se ljevkasto šire od obale prema unutrašnjosti i gube u prostranim ravnicama neposrednog kopnenog zaleđa.

Na sjeveroistočnom podnožju središnjeg brežuljka, koji predstavlja po svom položaju i smještaju središnje uzvišenje u grupi brežuljaka ovog užeg geografskog prostora, a koji se izdiže iznad uske primorske ravnice i penje u visinu od 38 m iznad mora, nalazi se gotovo na samoj morskoj obali izdašan izvor slatke vode. Na vrhu, padinama i ravnici ispod ovog središnjeg brežuljka, a na kraju morskog zaljeva, razvio se i kroz mnogo vjekova oblikovao gradski organizam Pule.

POSTANAK I IME NASELJA

Aleksandrijski pjesnici Kalimah i Likofron u III. stoljeću prije n. ere već spominju toponim Pola-Pula u pluralnom obliku »Polai«. Oni spominju osnivanje naseobine, koju nazivaju imenom »Polai« u vezi s antičko-grčkom mitološkom pripovjetkom o Janosu i Medeji, koje su na bijegu iz Kolhide u domovinu slijedili i progonili Kolhiđani. Kako Kolhiđani nisu uspjeli uhvatiti bjegunce, a bojeći se kazne po povratku u domovinu, osnovaše novu naseobinu, u kojoj su ostali u dobrovoljnom progonstvu. Po Kalimahovu predanju i samo je ime Pola-Pula kolhidskog porijekla i znači »grad izgnanaca«. Ni Kalimah ni Likofron ne spominju određeniji geografski smještaj i položaj naselja, već se njihov »Polai«, taj »grad izgnanaca«, nalazi u nekom dubokom zaljevu ili fjordu na istočnim obalama Jadranskog mora, koje su tada naseljavali Iliri. Pulu kao naseobinu, koju su osnovali Kolhiđani, spominju još Mela Pomponije i Plinije Stariji.

Kako se u prethistorijskoj epohi na užem prostoru pulskog područja kao i onog susjednih morskih zaljeva nalazilo više protoilirskih i ilirskih gradinskih naselja, Antun Gnirs je prema Livijevim »populi« i »civitates Histriae« iznio mišljenje, da bi se Kalimahov i Likofronov pluralni oblik imena »Polai« mogao odnositi ne samo na jedno, već na više ovakvih naselja.

O postojanju takvog protoilirskog i ilirskog gradinskog naselja na samom središnjem brežuljku današnjeg gradskog areala Pule svjedoče ostaci gradinskog obrambenog bedema iz brončanog doba kao i nalaz prostrane nekropole žarnih grobova iz VI. i V. stoljeća prije n. ere na istočnim njegovim padinama. A. Gnirs dalje ističe nalaz nekoliko skeletnih grobova, kojih opće osobine i nađeni grobni prilozi imaju u cjelini izrazito latenski karakter. Ovi bi latenski grobovi prema Gnirsovoj pretpostavci imali pripadati jednoj cjelovitoj i ovećoj nekropoli gornjeg sloja ukopavanja, koja je bila zbog kasnijih zemljanih i građevinskih radova, a koji su zahvatili samo gornje slojeve, potpuno uništena. Zbog nedostatka dovoljno uvjerljivih arheoloških nalaza teško je prihvatiti ovu Gnirsovu pretpostavku; ujedno je u pitanju i pretpostavka o kontinuitetu naseljenosti ovog gradinskog naselja, a zatim i užeg gradskog područja današnje Pule u prethistorijskim epohama mlađim od V. stoljeća prije n. ere.

Prema današnjem stanju naučnih istraživanja i na osnovu nedovoljnih i nepotpunih nalaza arheološke građe, što će najvjerojatnije ostati tako i ubuduće, teško je dovoljno uvjerljivo razjasniti stanje i položaj u kome se nalazilo ilirsko gradinsko naselje na središnjem brežuljku današnjeg gradskog areala Pule jedno stoljeće prije, za vrijeme, kao i nakon invazije Kelta na područje Balkanskog poluotoka i u Istru početkom IV. stoljeća prije n. ere. Prethistorijska epoha od V. stoljeća prije n. ere, kao i period od invazije Kelta do okupacije Istre od strane Rimljana, najvjerojatnije predstavlja za ilirsko gradinsko naselje na području gradskog areala današnje Pule eru stagnacije i opadanja, a možda čak i potpunu prazninu u kontinuitetu naseljenosti na ovom užem geografskom prostoru.

Vijesti aleksandrijskih pjesnika Kalimaha i Likofrona, koje potječu iz III. stoljeća prije n. ere, svakako se temelje na starijim predanjima i nesačuvanim vijestima o pomorsko-trgovačkim dodirima grčkih pomoraca i istarskih ilirskih plemena, te se, što je i najvjerojatnije, odnose na vrijeme i stanje prije invazije Kelta.

Antički pisac—povjesničar Tit Livije, koji dosta opširno i u tančine opisuje borbe Rimljana s istarskim ilirskim plemenima za Istru u godinama 178. i 177. prije n. ere, u popisu ilirskih istarskih gradova, njihovih uporišta i poprišta borbi, pored imena Faveria, Mutila i Nesactium ne spominje Pule. Ove nas činjenice navode, da prihvatimo kao najvjerojatniju pretpostavku, da je Pula od V. stoljeća prije n. ere, a također i za vrijeme borbi Rimljana za osvajanje istarskog poluotoka i porobljavanje istarskih ilirskih plemena, bila samo neznatno ilirsko naselje bez ikakvog većeg značenja.

S područja prethistorijskog naselja na užem prostoru gradskog areala današnje Pule nemamo dovoljno arheoloških nalaza mlađih od V. stoljeća prije n. ere, koji bi nam bili pouzdani i uvjerljivi dokazi i za kontinuitet naseljenosti. Prema tome treba pretpostaviti postojanje takvog naselja i tražiti ga negdje u najbližoj okolini današnjeg gradskog područja Pule. Nasuprot tome kontinuitet toponima čvrsto je vezan za ovaj uži geografski prostor. Toponim Pola-Pula, bilo da se odnosi samo na jedno gradinsko naselje ili na grupu sličnih među sobom povezanih gradinskih naselja, sačuvao se i zadržao vezan za ovaj uži geografski prostor na kraju morskog zaljeva od davne i nedovoljno poznate prethistorijske prošlosti pa sve do danas.

Istraživanjima jezičnog porijekla toponima na prostoru Balkanskog poluotoka H. Krahe je utvrdio, a s njime se slažu i drugi istraživači ilirskih jezičnih ostataka, da je toponim Pola-Pula ilirskog jezičnog porijekla i da znači izvor slatke vode. Postojanje izdašnog izvora slatke vode na samoj morskoj obali, odgovarajući arheološki nalazi iz protoilirske i ilirske prethistorijske gradinske epohe i kontinuitet toponima, kao istaknute karakteristike ovog užeg geografskog prostora, u cijelosti se podudaraju s ovakvom interpretacijom i značenjem imena. Od ilirskog toponima Pola-Pula razvio se kasnije etnikom »Polates« s odgovarajućim pridjevnim oblikom »Polaticus«, koji od starijih pisaca spominju Mela Pomponije i Stefan Bizantiski; ovaj se pridjevni oblik nalazi

i na jednom zavjetnom antičko-rimskom natpisu iz Karojbe kod Rovinja. Brojniji je na natpisima pridjevni oblik »Polensis«.

Najstariji rimski naziv za antičko-rimsku koloniju Pulu spominje Plinije Stariji u svome djelu Naturalis historia ... in colonia Pola, quae nunc Pietas Iulia ... Puni naziv antičko-rimske kolonije Pule ... Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea ... koji je dobila ova rimska naseobina za osnivanja kolonije, doznajemo po natpisu, u kojem se objavljuje jedan zaključak gradskog vijeća u II. stoljeću n. ere.

OSNIVANJE ANTIČKO-RIMSKE KOLONIJE

Nemamo arheoloških nalaza, koji bi potvrdili mišljenje P. Kandlera i B. Benussija, da je antičko-rimska naseobina u Puli dobila rang kolonije odmah poslije prvih rimskih osvajanja u Istri i pada Nesactiuma god. 177. prije n. ere ili za pohoda Gaja Sempronija Tuditana protiv Istrana god. 129. prije n. ere. Samo ime »Pietas Iulia«, koje spominje Plinije Stariji, isključuje mogućnost da bi antičko-rimska naseobina na prostoru danšnje Pule dobila rang kolonije već za Cezara. A. Degrassi nalazi imenu »Pietas Iulia« analogiju u imenima Laus Iulia za Korint, Claritas Iulia, Pax Iulia, Virtus Iulia i Praesidium Iulium za španjolske kolonije, zatim Felicitas Iulia, Liberalitas Iulia i Fama Iulia za španjolske municipije. Na osnovu ovih analogija stavlja A. Degrassi osnivanje antičko-rimske kolonije u Puli u vrijeme neposredno poslije druge odsudne bitke kod Filipa 23. listopada godine 42. prije n. ere. Kako je Oktavijan dobio potpuno slobodne ruke na istočnim obalama Jadranskoga mora tek krajem god. 40 prije n. ere, E. Polaschek smatra, da bi za osnivanje antičko-rimske kolonije u Puli ovaj drugi datum mogao biti vjerojatniji.

Poslije detaljne analize natpisne građe iz Pule: posvetnog natpisa na hramu posvećenom Romi i Augustu, natpisa na slavoluku Sergijevaca, koji spominje Lucija Sergija Lepida (L(ucis) Sergius L(uci) f(ilius) Lepidus ...), komandanta XXIX legije, zatim jednog fragmentarnog natpisa, koji se odnosi na pitanje naplate poreza, i konačno građevnog natpisa sa Herkulovih vrata iz sastava očuvanog sektora najstarijeg rimskog obrambenog gradskog bedema, gdje se spominju duumviri Lucije Kasije Longin (L. Cassius C. f. Longinus) i Lucije Kalpurnije Piso (L. Calpurnius L. f. Piso), B. Forlatti Tamaro iznijela je kao najopravdanije i najosnovanije mišljenje, da treba smjestiti osnivanje antičko-rimske kolonije u Puli u vremenski razmak između nasilne smrti Cezarove god. 44. i bitke kod Akcija god. 31. prije n. ere. Usprkos neslaganju u mišljenjima o datumu osnivanja antičko-rimske kolonije u Puli moramo je na osnovu raspoloživih podataka i izvora svrstati u red kolonija koje je osnovao Augustus.

Do godine 11. prije n. ere, kada je August uključio istarski poluotok u sastav X. italske regije s nazivom »Venetia et Histria« i pomakao granice Italije s rječice Formio (danas Rižana kod Kopra) dalje prema istoku na rijeku Rašu, nalazila se antičko-rimska kolonija Pula na ilirskom teritoriju.

AGER ANTIČKO-RIMSKE KOLONIJE

Kako svima kolonijama, tako je i antičko-rimskoj koloniji Puli pripadao postran »ager colonius« podijeljen na centurije. Njegovom su se centurijacijom bavili do sada P. Kandler i B. Schiavuzzi, a u najnovije vrijeme i M. Suić. Mate Suić je na osnovu podrobnijeg studija limitacijske tehnike i antičko-rimskih agrometričkih propisa, zatim starijih katastarskih mapa teritorije kolonijskog agera antičke Pule, kao i najnovijih snimaka agerskog teritorija iz zraka, ispravio neke Kandlerove pretpostavke i u mnogome upotpunio poznavanje agera antičko-rimske kolonije Pule.

U pravcu istok-zapad prostirao se agerski teritorij antičko-rimske kolonije Pule od mora do mora. Od teritorije agera antičko-rimske kolonije Parentium — Poreča dijelila je teritorij pulskog kolonijskog agera prirodna granica, koja je od morske obale, pa u pravcu unutrašnjosti, tekla kanjonom Limskog kanala nekako do visine današnjeg gradića Kanfanara. Na sjeveroistoku je agerski teritorij antičko-rimske kolonije Pule dopirao do granica Liburnije na rijeci Raši. Granice agerskog teritorija antičko-rimske kolonije Pule u unutrašnjosti istarskog poluotoka, između Limskog kanala na zapadu i rijeke Raše na istoku, najvjerojatnije su odgovarale kasnijim granicama ranosrednjovjekovne pulske biskupije, kojoj su krajem XII. stoljeća pripadala području Barbana, Pinjana, Starog Gočana i sav južni teritorij od Rijeke Raše ka zapadu do Kanfanara.

Na teritoriji agera antičko-rimske kolonije Pule nalazila se i autonomna općina Nesactium, o čijem nam postojanju priča bogata natpisna građa s toga područja, a samo ime spominje se u natpisu I. I. X/1 br. 672. IMP(eratori) CAE(sari) M(arco) ANTO(nio) GORDIANO PIO FEL(ici) AUG(usto) P(ontifici) M(aximo) P(atri) P(atriae) R(es) P(ublica) NES(actiensium).

Plinije Stariji u svom popisu istarskih gradova ... oppida civium Romanorum ... spominje Nesactium samo pod nazivom oppidum. Kako je autonomna općina Nesactium bila upisana u rimsku tribus Claudia, moramo početak njezine autonomnosti staviti poslije klaudijevskog perioda. Među natpisnom građom iz Nesactiuma nalaze se spomenici na kojima se spominju i drugi predstavnici municipalne vlasti, među njima aedilis, duumvir i duumvir quinquennalis, kome je bila po zaključku općinskog savjeta dekuriona postavljena statua na forumu Nesactiuma; među ostalima spominju se i sexviri Augustales.

UPRAVNO UREĐENJE ANTIČKO-RIMSKE KOLONIJE

Upisana u matičnu općinu glavnog grada antičko-rimskog imperija, u rimsku tribus Velina, antičko-rimska kolonija Pula imala je, kao i druge italske i izvanitalske kolonije i municipija u prvim stoljećima carske epohe, svoju gradsku upravu. Na čelu gradske uprave, kao najviši organi vlasti, stajali su duumviri i duumviri iure dicundo; oni su

redovito, bilo u upravnom aparatu antičko-rimske kolonije Pule, bilo u nekoj drugoj koloniji ili municipiju, obavljali i druge niže službe, koje se zatim na natpisnim spomenicima redom nabrajaju: u natpisu I. I. X/1 br. 78 — CIL V 51 spominje se jedan od mnogih D(is) M(anibus) P(ubli) AELI P(ubli) F(ili) CAMIL(ia) OCTAVI AED(ilis) IIVIR(i) I(ure) D(icundo) POL(ae).

Funkcija ovih najviših organa vlasti sastojala se u provođenju vrhovnog nadzora nad cjelokupnom upravom kolonije; oni su sazivali i predsjedavali sjednicama gradskog vijeća, koje je imalo funkciju savjetodavnog tijela; oni su izvršivali i vrhovnu sudsku vlast na cijelom teritoriju kolonije. Ove je najviše činovnike i izvršne organe vlasti biralo gradsko vijeće — ordo decurionum.

Članovi gradskog vijeća — decuriones antičko-rimske koolnije Pule kao i dijela izvršena njihovom odlukom — ex decreto decurionum, ili po njihovom savjetu — de decurionum sententia — također se mnogo spominju na pulskim natpisnim spomenicima.

Mnogi od duumvira bili su po svojim funkcijama i duumviri quinquennales, koji su vršili procjenu imovinskog stanja i vodili evidenciju nad brojnim stanjem stanovništva, što se provodilo svake pete godine; u natpisu I. I. X/1 br. 79 — CIL V 52 spominje se L(ucius) AUFUSTIUS [... F(ilius] VEL(ina) GALLUS IIVIR QUINQ(ennalis) POLAE EX TESTAM[ento...] — Lucije Aufustije u funkciji duumvira kvinkvenala antičko-rimske kolonije Pule.

Više natpisnih spomenika spominju edile — aediles, koji su sa dodijeljenim potrebnim aparatom vodili brigu o stanju zgrada, a često su svojim kao i javnim sredstvima popravljali i gradili nove javne zgrade profanog i sakralnog karaktera: jedan od mnogih natpisa I. I. X/1 br. 93 CIL — V 62 [...] AED(ilis) IIVI [r...] HS CXX (sestertium centum viginti milibus) govori i o tome. Edili su vršenjem redarstvene službe održavali red i bdjeli nad ličnom sigurnošću kao i sigurnošću osobne imovine stanovništva; osim toga bila je još njihova dužnost da se brinu za redovito snabdijevanje stanovništva kolonije živežnim namirnicama i drugim potrebnim stvarima.

Kvestori — quaestores, koji su u upravnom aparatu kolonija i municipija vršili nadzor nad financijskim stanjem i blagajničkim poslovanjem ne spominju se u natpisima iz antičko-rimske kolonije Pule. Mark Aurelije Feliks, edil kolonije Pule, zatim duumvir quinquennalis, koji se spominje u jednom pulskom natpisu I. I. X/1 80 — CIL V 53 M(arcus) AURELIUS FELIX D[ec(urio)] CREMONENSIUM QU[a]ESTOR PECUNIAE PUBLICAE AEDILIS P[o] L(ae) [I] IVIR IURE DI[c(undo) q (uin)] q(uennalis) OF[f(icis)] OMNIBUS FU[n] CTUS.. obavljao je kvesturu već prije u Cremoni, gdje je bio i član gradskog vijeća — decurio.

Od cara Trajana dalje javljaju se činovnici zvani curatores - kuratori, čija je funkcija također bila i nadzor nad financijskim stanjem i poslovanjem kolonija i municipija i njihovim usklađivanjem sa financijskim propisima i zahtjevima središnje carske vlasti. Kao takav curator rei publicae Polensium spominje se neki Kvint Decije Sabinijan

(Q. Decius Q. f. Mettius Sabinianus), kome je, kao vrlo poštenom i ispravnom činovniku, postavio ordo Polensium počasni spomenik u sjeveroitalskoj koloniji Concordiji.

Iz natpisnog inventara same Pule potječe žrtvenik, na kome se spominje Gnej Papirije Sekundin (Gn. Papirius Gn. f. Secundinus), koji je osim funkcije duumvira, duumvira quinquennalis i drugih funkcija, koje je obavljao u antičko-rimskoj koloniji Puli, bio i curator rei publicae Flanatium; I. I. X/1 br. 88 CIL V 60 GN (aeo) P[a]P[i]RIO GN (aei) [f(ilio) v] EL(ina) SEC[un] DIN(o)... CURA[tor] I REI P(ublicae) FLA[nati] UM...; on je iz antičko-rimske kolonije Pule vršio funkciju kuratora u antičkoj Flanoni — današnjem Plominu.

Na osnovu tog natpisa neko se vrijeme mislilo, da su pod kraj II. ili na prijelazu iz II. u III. stoljeće n. ere, kada je spomenuti Gnej Papirije Sekundin vršio funkciju kuratora u liburnijskoj Flamoni, mogle biti pomaknute granice Italije preko rijeke Raše na kvarnerski teritorij antičke Liburnije, tako da bi u to doba bio cijeli istarski poluotok u sastavu X. italske regije. Budući da se curatores — kuratori nisu birali iz redova odličnih građana kolonija ili municipija, u kojima su vršili dužnost nadzornih organa nad financijskim stanjem i blagajničkim poslovanjem, a i zato što nedostaju i drugi pouzdani podaci, ova je pretpostavka morala otpasti. E. Polaschek je analizom odgovarajućih mjesta Plinijeve »Naturalis historia« utvrdio, da je u I. stoljeću n. ere postojala doduše ozbiljna namjera da se premjeste granice X. regije dalje k istoku preko rijeke Raše, ali je ova namjera iz nepoznatih razloga ostala nerealizirana. Kako je oko god. 170. n. ere bila organizirana praetentura Italiae, a počelo se i s izgradnjom limesa kod Tarsaticae iznad današnje Rijeke, sa zadatkom obrane istočnih granica Italije, to će biti tačnije mišljenje Mate Suića, da za to doba treba imati u vidu kao najlogičniju činjenicu stvaranje ispred granica isturenog obrambeenog područja, što nikako ne povlači za sobom i političko administrativnu aneksiju tog područja Italiji u sastavu njezine X. regije.

Od curatores — kuratora, koji se još spominju na natpisnim spomenicima nađenim u Puli treba spomenuti kao jedinu do sada poznatu dvojicu: curatores theatri ili curatores theatrorum, čija se funkcija sastojala u brizi za održavanje ispravnog stanja dvaju scenskih kazališta antičko-rimske kolonije Pule, kao i u sastavljanju programa i opremi scenskih priredaba te o njegovom pravilnom sprovođenju i izvršenju.

U funkciji vrhovnog svećenika Flamen Augusti u natpisima se spominje Lucije Menacije Prisk (Lucius Menacius L. f. Priscus...), koji je uz ovu funkciju obavljao i niz drugih javnih službi u antičko-rimskoj koloniji Puli. U natpisima se dalje pominju i haruspices; od te dvojice haruspices, kako saznajemo iz natpisa I. I. X/1 br. 80 D(is) M(anibus) [... Q(intus) MURSIUS CELER HARUSP(ex) PUBL(icus) DEC(urio) POL(ae)... ovaj je Kvint Mursije Celer po svom službenom položaju haruspex publicus i ujedno član gradskog vijeća — decurio antičko-rimske kolonije Pule.

Od ostalih pripadnika raznovrsnih svećeničkih zvanja i funkcija spominju se češće u natpisima iz antičko-rimske kolonije Pule Augustales i sexviri Augustales is oslobođeničkog staleža, koji su bili udruženi u posebna svećenička udruženja — collegia. Njihova je dužnost bila gajenje, održavanje i obavljanje carskog kulta u za to određenim prostorijama.

Niže službe u administrativno-upravnom aparatu antičko-rimske kolonije Pule obavljali su robovi oba spola. Robovi zaposleni u gradskoj upravnoj službi, ako su bili oslobođeni, dobivali su nadimak Pollentius ili Pollentia (za žene), kako nam o tome svjedoči natpis I. I. X/1 br. 104 — CIL V 83 D(is) M(anibus) POLLENTIAE PROCESSAE COL(onorum) POL (ensium) LIB(ertae) VALERIANUS SUMMARUM DISPENSAT(or) COLLIBERTAE RARISSIMAE POSUIT.

U Puli je bilo sjedište procuratoris — prokuratora, upravitelja carskih imanja i prostranih posjeda pripadnika carskih obitelji u Istri i pulskoj okolini; tu se nalazio i središnji prokuratov ured s potrebnim administrativnim osobljem; niže administrativno osoblje sačinjavali su robovi ili mahom carski oslobođenici.

IZ POVIJESTI ANTIČKO-RIMSKE KOLONIJE PULE

Nemamo nikakvih pouzdanih podataka, da bi Pula ikad bila rimska vojnička kolonija; to ne isključuje mogućnost, da prihvatimo kao najvjerojatniju pretpostaku, da je na prostoru današnjeg gradskog areala Pule, odmah nakon okupacije Istre, postojalo neko utvrđeno vojničko uporište za smještaj i boravak vojničkih posada. Te su posade štitile u borbama osvojen primorski pojas, pogodno pristanište na kraju zaljeva, kao i rimske trgovačke interese na području južne Istre u vrijeme neposredno poslije prvih osvajanja, osobito ako uzmemo u obzir i povijesnu činjenicu, da je potpuna pacifikacija Istre bila provedena tek za vrijeme Oktavijana — cara Augusta. U građanskom ratu Istra se priključila Pompejevoj stranci, ma da uzroci, koji su prethodili i doveli do takve odluke, nisu dovoljno razjašnjeni.

Pulsko je pristanište moralo biti od većeg strateškog značenja u godinama 35. — 33. prije n. ere, kada je August vodio ogorčene borbe s ilirskim plemenima istočnih obala Jadranskoga mora i u unutrašnjosti, ma da nam o tome nedostaju bilo kakvi pouzdani podaci. Isto tako nemamo nikakvih izvornih ili drugih vjerodostojnih podataka o položaju u antičko-rimskoj koloniji Puli za vrijeme pobune panonskih legija god. 6.—9. n. ere. Najvjerojatnija je činjenica, da je u vezi s tim događajima fragmentarni odlomak brončane natpisne ploče, koja je nađena na prostoru scenskog kazališta na istočnim padinama središnjeg brežuljka gradskog areala Pule. Taj se natpis odnosi na apel senata za pružanje pomoći i podrške u ratnim operacijama: da se stavi na raspolaganje što više lađa za prijevoz vojnika i materijala morskim putem. U natpisu se spominju Q. Caecilius Q. f. Mettelus i A. Licinius, A. f. Nerva Silianus, koji su bili konzuli god. 6. n. ere.

Potpuna pacifikacija Istre bila je provedena, kao što smo spomenuli, tek za vrijeme cara Augusta. Okončanje ratnih operacija u vezi s pobunom panonskih legija i borbama u neposrednom zaleđu istarskog poluotoka u godinama 6.—9. n. ere, predstavlja za antično-rimsku koloniju Pulu, južnu Istru i sav primorski pojas istarskog poluotoka početak dužeg perioda mirnog života i dostignuća visokog kulturnog napretka i uzdizanja kao i gospodarskog prosperiteta.

Pula je radi svog vanrednog položaja u carskoj epohi predstavljala pravi ljudski mozaik podanika antičko-rimskog imperija. Na natpisnim spomenicima nalazimo osim čisto latinskih imena iz italskog poluotoka doseljenih rimskih građana i grčka imena kao i imena drugih orijentalnih naroda. Dosta su česta i imena romaniziranog epihorskog stanovništva, naročito u unutrašnjosti pulskog kolonijskog agera.

U Puli je početkom II. stoljeća n. ere našao utočište (tu je i umro i bio sahranjen) protjerani roksolanski kralj Rasparagan kao i njegov sin Publije Elije Peregrin, kako saznajemo iz njihovih nadgrobnih natpisa.

Upad Markomana i Kvada preko sjevernih granica antičko-rimskog imperija u godinama 166. i 167. n. ere, iako su prodrli dosta duboko preko granica države, uglavnom nije ni u čemu poremetio miran tok života u antičko-rimskoj koloniji Puli. M. Mirabella Roberti dovodi u vezu s ovim upadom prvo pojačavanje gradskih obrambenih zidina polukružnim tornjevima. Borbe o carski prijesto i dvorske intrige imale su također u Puli svoj odjek. Godine 326. n. ere ubijen je u Puli, po nalogu vlastitog oca, Crispus, sin cara Konstantina Velikoga.
Za Istru, a time i za Pulu, nastala su ozbiljna vremena, a situacija je postala opasnija, kada je poslije smrti cara Teodozija Velikoga (379.—395.) nastupio period seobe naroda. Ako ne ranije, svakako je prodor Huna za Atile i rušenje Akvileje prinudilo stanovništvo antičko-rimske kolonije Pule da pojača obrambene gradske zidini doziđivanjem još jednog zidnog pojasa naslonjenog na postojeći stariji do ukupne debljine od 4 i više metara, i da istovremeno poveća broj obrambenih tornjeva. Da je pojačavanje gradskih obrambenih zidina antičko-rimske kolonije Pule iziskivala nužda, očito je iz same tehnike gradnje doziđanog bedema, u čije su temelje bez ikakvog reda bacani građevni elementi, stupovi, arhitravi, natpisni spomenici i nadgrobne stele iz obližnje nekropole, javnih zgrada i slično.

Istarski poluotok leži odvojen od svoje pozadine; njega od matičkog kopna dijeli niz visokih planinskih grebena i visoravni, koje se pružaju skoro u ravnoj liniji od pozadine Tršćanskog zaljeva na sjeveru do vrha Kvarnerskog zaljeva na jugu. Radi ovakvog svog geografskog smještaja istarski poluotok ne leži na glavnom pravcu prodiranja barbarskih plemena koja su nadirala iz panonskih nizina preko Emone, postojnskih vrata i tršćanskog zaleđa u sjevernu Italiju i dalje prema zapadu. Ovakav položaj istarskog poluotoka bio je razlog, što južna Istra i njezin primorski pojas nisu bili žrtve hunskih pustošenja za vrijeme njihove provale na Zapad.

Istarski poluotok, prije svega njegov južni dio i primorski pojas, odigrali su u tom periodu ulogu refugija; tu su našli sigurno sklonište mnogi iz mase bjegunaca, mahom oni iz imućnih slojeva Panonije i Norika, koji su tražili spas bjegstvom u Italiju. Daljnji razvitak i napredak južne Istre i njezinog primorskog pojasa, kao i razvitak rimskih gradova na zapadnoj istarskoj obali, nije bio prekinut tim poharama i paljenjem, ako nije bio čak i pojačan: priliv mnogih imućnih izbjeglica svakako je donio novih elemenata. Jedino zbog ovakvog raspleta događaja u rimskim gradovima južne Istre i njezinog primorskog pojasa mogao je Kasiodor u VI. stoljeću n. ere o Istri i istarskim antičko-rimskim gradovima pisati, da ovdje vlada najveće blagostanje.

VJERSKI ŽIVOT U ANTIČKO-RIMSKOJ KOLONIJI

Od kapitolskih božanstava, koja su imala u antičko-rimskoj koloniji Puli svoje hramove, manja svetišta (fana, sacella) ili se samo spominju na pojedinim zavjetnim žrtvenicima, na prvom je mjestu najviše antičko-rimsko kapitolsko božanstvo Iupiter; njegovo se svetište nalazilo na vrhu plateaua središnjeg brežuljka gradskog areala Pule. Iupiter se javlja na pulskim natpisnim spomenicima s pridjevima: Iupiter Optimus Maximus, Iupiter Conservator, Iupiter Depulsor i Iupiter Victor, Iupiter Victor se nije slavio samo u Puli u sjedištu antikno-rimske kolonije, nego prema nalazu jednog zavjetnog žrtvenika, i na najudaljenijoj sjevernoj granici pulskog kolonijskog agera.

Zapadni forumski hram bio je posvećen božanstvima Romi i Augustu — Romae et Augusto Caesari Divi filio, patri patriae; istočni forumski hram bio je prema predaji, koja je na nepoznat način nastala i zadržala se, posvećen božici Diani, ali za potvrdu ove predaje nemamo nikakvih izvornih ili drugih pouzdanih podataka. M. Mirabella Roberti zastupa mišljenje, da najvjerojatnije ovaj hram pripada Herkulu. Minerva se u Puli mnogo slavila; njezino se svetište nalazilo u jednoj gradskoj insuli antičko-rimske kolonije Pule, koja je nosila njezino ime, a sama Minerva je imala pridjev Minerva Pollatica.

Mnogo se u Puli slavio Herkules; njegovo se svetište najvjerojatnije nalazilo na području gradskih vrata, koja nose njegovo ime. Naziv Herculanea u poznatom cjelovitom nazivu antičko-rimske kolonije Pule ukazuje, da je uvođenje rimske kolonije u Pulu bilo izvršeno pod posebnom zaštitom Herkula.

Orijentalno božanstvo Venus Caelestis, za koje saznajemo iz jednog zavjetnog žrtvenika i građevnog natpisa na fragmentu arhitrava (oba su predmeta nađena na sjeveroistočnom sektoru gradskog areala između oba obrambena pojasa) imalo je najvjerojatnije svoje svetište izvan gradskog areala radi karakterističnih osobina svoga kulta.

Na zavjetnim žrtvenicima i nadgrobnim natpisnim spomenicima antičko-rimske kolonije Pule i njezinog kolonijskog agera spominju se još božanstva: Asclepius Augustus, Sol, Luna, Mithra Sol, Deus Mithra; reljefna ploča s prikazom tauroktonije iz mitološkog ciklusa Mitrinog

kulta nađena je na jugoistočnim padinama središnjeg brežuljka, pa nije isključeno, da se tu nalazio i spaeleum. Dalje se spominju božanstva Bona dea, Fortuna, Isis, Iuno, Mater deorum magna Idea, Terra mater, Liber Augustus, Manes et Genius i Genius Barbulani. Nimfe, božanstva izvora, svakako su se slavile kod izvora slatke vode na obali između gradskih zidina i amfiteatra izvan gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule.

Od epihorskih božanstva, koja su nakon rimske okupacije Istre ušla u antičko-rimsku mitologiju, zastupljena su: Histria, koja se spominje na jednom zavjetnom žrtveniku iz Pule; Terra Histria spominje se i na jednom žrtveniku iz područja autonomne općine Nesactium-a, dok se na jednom spomeniku iz Rovinja spominje svetište — fanum Histriae, koje je počeo graditi u počast spomenute božice Gaj Vibije Varo (C. Vibius Varus), a dovršio ga i posvetio Kvint Cezije Makrin (Q. Caesius Macrinus). Zatim se spominju još Boria u natpisu iz Pule, Eia Augusta, Ika, Melosocos i Melosocos Augustus, Nebres, Seixomnia Leucitica, Silvanus, Silvanus Augustus i Trita Augusta. Kod većine zavjetnih spomenika, na kojima se spominju epihorska božanstva, dedikanti su romanizirani potomci ilirskih starosjedilaca.

GOSPODARSKE PRILIKE

Gospodarsku osnovu antičko- rimske kolonije Pule sačinjavale su one privredne grane, koje su najbolje odgovarale pedološkom karakteru i klimatskim uslovima na južnom području istarskog poluotoka. Gajenje brojnih stada ovaca radi dobivanja vune kao i druge stoke radi mesa i kože bilo je razvijeno u unutrašnjosti agera; od žitarica gajila se najviše pšenica osim ostalih vrsta žita; maslina i vinova loza gajile su se u primorskom pojasu.

Arheološki nalazi u primorskom pojasu i dublje u unutrašnjosti kolonijskog agera antičko-rimske kolonije Pule pružaju mnogo podataka na osnovu kojih možemo stvoriti dosta zornu i tačnu sliku o gospodarskoj strukturi južne Istre u antičko-rimskom periodu. Kako u Italiji i drugim izvanitalskim provincijama, tako se i na teritoriji pulskog kolonijskog agera razvio veoma rano sistem velikih zemljišnih posjeda ili latifundija. Ovi veliki zemljišni posjedi na teritoriji pulskog kolonijskog agera nisu pripadali isključivo bogatim privatnim posjednicima; ovdje, a prije svega na južnom i ujedno najplodnijem dijelu istarskog poluotoka veliki su posjedi pripadali carevima, članovima carskih obitelji i njihovim prijateljima. Nazivi procuratores, tabularii, dispensatores itd., koji se spominju na mnogim natpisnim spomenicima iz antičko-rimske kolonije Pule i teritorije kolonijskog agera, odnose se na službe, koje su u natpisima spominjane osobe obavljale u administrativno upravnom aparatu uprave ovih velikih zemljišnih posjeda i imovine uopće, kako carske, tako i one privatnika.

Središta ovih velikih zemljišnih posjeda sačinjavale su vilae rusticae — seoski dvorovi. Svojom raskošnom opremom, arhitektonskim i dekorativnim bogatstvom, bez razlike da li su služili za privremen ili

stalan boravak vlasnika, predstavljali su prava remek-djela antičko-rimskog ladanjskog graditeljstva. Ostaci ovakvih raskošnih dvoraca, sagrađenih na samoj morskoj obali i vrlo velikih dimenzija, nalaze se na Biskupskom otoku kod Medulina, južno od Pule; u Val Bandonu, sjeverno od Pule, u zaljevu Verige na Velikom Brionu, nasuprot Val Bandonu, i na rtu Barbariga. Ovi su raskošni dvorci bili sami ili su se u njihovom sastavu nalazili prostrani gospodarski objekti opremljeni uređajima, koji su bili potrebni za preradu i spremanje svih vrsta proizvoda, koji su se gajili na posjedu.

Ostaci muljača za tiještenje maslina i grožđa, bazeni za čišćenje ulja i vina sa velikim kamenim i zemljanim recipijentima u spremišnim prostorijama ruševnih objekata, u kompleksima seoskih dvorova, redaju se od Rta sv. Stjepana na istočnoj obali južnoistarskog poluotoka, uz cijelu njegovu zapadnu obalu sve do sjeverne granice pulskog kolonijskog agera. Najveći objekat za preradu ulja na teritoriji pulskog kolonijskog agera otkriven je 1953. godine u Barbarigi, 22 km. sjeverno od Pule, na samoj morskoj obali. Spremišta za žito i staje za stoku identificirane su u ruševnim ostacima seoskih dvorova u Šijanskoj šumi, u Redeki sjeveroistočno od Pule, Vel. Šarajima, na brdu sv. Lovrenca, u Šijanskoj šumi kod Pule i mnogim drugim mjestima. Uređaji za preradu vune i bojadisanje vunenih tkanina u Puli, u Barbarigi i u zaljevu Sv. Mikule na Malom Brionu, dokazuju, da su ovi proizvodi predstavljali najvažnije artikle, koji su se izvozili iz Istre.

Važne gospodarske grane još su predstavljali: ribolov sa najraznovrsnijom preradom ribe, gajenje kamenica i dobivanje soli iz morske vode, zatim lomljenje kvalitetnog kamena u mnogim kamenolomima na teritoriji kolonijskog agera za potrebe jako razvijene građevinske djelatnosti: kamenolomi na otočju Brioni, otoku Sv. Jerolima u Fažanskom kanalu, u zaljevu Saline južno od Rovinja. Naziv »cavae romanae« za veliki kamenolom u Vinkuranu, južno od Pule, koji je još i danas u pogonu, zadržao se predajom među narodom sve do danas.

U samoj Puli postojala su udruženja pojedinih obrtničkih grana: collegium fabrorum, kako to doznajemo iz jednog natpisa u kojem se spominje njihov načelnik — praefectus collegii fabrorum Polensium, i to onaj isti Gnej Papirije Sekundin, koji je iz antičko-rimske kolonije Pule vršio službu kuratora u liburnijskoj Flanoni. Osim ovoga spominje se i collegium dendrophorum — udruženje dendrofora. Bez sumnje su u antičko- rimskoj koloniji Puli postojala i druga obrtnička udruženja, ali ih natpisi i drugi izvori ne spominju.

U Fažani, 8 km sjeverno od Pule, nalazila se velika grnčarska radionica za izradu amfora i drugih velikih zemljanih posuda, potrebnih za spremanje vina, ulja i pšenice, prerađene ribe i slično. Njezin je vlasnik bio C. Laecanius Bassus; odlomci grnčarskih proizvoda sa žigovima ove radionice često se nalaze na mnogim antičko-rimskim nalazištima u Noriku i Panoniji; njima su obilježeni trgovački putovi i do najudaljenijih tačaka na samim granicama antičko-rimskog imperija, do kojih su doprli ovi glavni izvozni artikli iz Istre. Veće skladište ovakvih amfora postojalo je prema jednom nalazu u krajnjem sjevernom uglu pulskog zaljeva; ono je moglo pripadati ili vlasniku radionice grnčarskih proizvoda ili nekom veletrgovcu.

Ostaci velikih objekata za preradu i bojadisanje vunenih tkanina nađeni su na teritoriji agera na samoj morskoj obali blizu Barbarige, sjeverno od Pule. Na samoj sjevernoj obali, unutar pulskog zaljeva, nalazila se velika valjaonica vune i bojadisaona vunenih tkanina — fullonica. Njezin se vlasnik C. Iulius Chrysogonus — Gaj Julije Hrizogon spominje na žrtvenicima božanstvima Nemezi i Silvanu, koji su bili nađeni u krugu valjaonice. Deset istraženih prostorija valjaonice vune i bojadisaone vunenih tkanina Gaja Julija Hrizogona pružaju dosta tačan uvid u organizaciju proizvodnog procesa i radnih postupaka u obradi vune i vunenih tkanina u antičko doba. Isti Gaj Julije Hrizogon spominje se još na jednom natpisnom spomeniku iz Pule kao član »collegii dendrophorum« — udruženja dendrofora iz III. stoljeća n. ere.

Trgovina se odvijala morskim i kopnenim putem. Dobro uređeno morsko pristanište, zaštićeno od južnih i sjevernih vjetrova, i kopnene ceste povezivale su Pulu i Istru s Italijom i susjednim istočnim i sjevoroistočnim provincijama prostranog antičko-rimskog imperija; razvio se živ trgovački saobraćaj s izvozom i uvozom najrazličitije robe. Pšenica, vino, maslinovo ulje, sušena i na druge načine prerađena riba, oštrige, vuna i vunene tkanine bili su glavni izvozni artikli. Plinije Stariji naročito hvali istarsko ulje, koje je bilo treće po kvaliteti u prostranom antičko-rimskom imperiju i izvozilo se čak u Italiju; za vino, ulje, sušenu i na druge načine prerađenu ribu bili su glavni potrošači Norik i podunavske provincije. Vino, ulje, kao i prerađena riba izvozili su se u amforama, koje su se izrađivale u velikoj grnčarskoj radionici u Fažani. Prilikom arheoloških iskapanja na Magdalenskoj gori u južnoj Koruškoj, u Austriji, nađen je odlomak amfore sa žigom grnčarske radionice Gaja Lekanija Basa i naznačena količina i kvaliteta ulja.

Plinije Stariji, a i drugi antikni pisci, osim ulja i vina visoko cijene kvalitetne vunene tkanine, koje su se proizvodile u Istri. S istoka i zapada prostranog antičko-rimskog imperija uvozili su se artikli, koji se ovdje nisu izrađivali ili proizvodili: prije svega mirodije i luksuzni predmeti. Pula je u carskoj epohi antičko-rimskog perioda bila stjecište trgovaca najrazličitijom robom, koji su dolazili sa svih strana prostranog imperija, o čemu svjedoče nadgrobni natpisi umrlih trgovaca iz same Pule i ostale Istre: natpis I. I. X/1 163 spominje Kvinta Katuzija Severijana — Q. Catusius Severianus civis Gallus negotians vestiarius — a natpis I. I. X/III br. 200 Gaja Valerija Priska — C. Valerius Priscus vestiarius Aquileensis... iz Akvileje, kao trgovce tkaninama.

Pula je bila povezana stalnim i pogodnim pomorskim vezama s primorskim gradovima na istočnoj i zapadnoj obali Jadranskoga mora: antičko-rimskom kolonijom Parentium — Poreč, područjem Emoniae — Novigrada, Humagi — Umaga i dalje s područjem Trsta, na jugu sa Iaderom — Zadrom, na zapadnoj obali Jadranskog mora s Ankonom,

Akvilejom i drugim primorskim gradovima. Od Pule prema sjeverozapadu, preko pulskog kolonijskog agera, Poreča i dalje, vodila je via Flavia — Flavijevska cesta do Trsta i Ankone, a odavde direktna cesta za Rim. Ovom je cestom Pula bila povezana i kopnenim putem, kojim je saobraćao cursus publicus — državna pošta izravno s Rimom, glavnim gradom imperija. Druga je važna cesta vodila prema sjeveroistoku preko Nesactium-a i dalje preko Albone — Labina i Flanone — Plomina na područje tadanje rimske provincije Ilirika.

URBANISTIČKI RAZVITAK ANTIČKO-RIMSKOG GRADA PULE

Engleski putopisac i slikar Thomas Allason, koji je početkom XIX. stoljeća (1815.—1816.) na svom putu u Grčku proputovao Istru, napisao je za grad Pulu: »Kada se čovjek približuje gradu, zidine sa svojom krunom, raščlanjenom zupcima i tornjevima, učine na čovjeka u potpunosti utisak rimskog utvrđenja«. Ova se vanjska slika od njegova proputovanja do danas, a naročito poslije razaranja u II. svjetskom ratu, kada je uništen veliki dio stare gradske jezgre, južno od današnjeg Trga Republike, u mnogome izmijenila. Ali se nikako nije promijenila povijesna činjenica: primarna tlocrtna osnova u urbanističkoj izgradnji Pule zadržala je sve do danas osnovnu tlocrtnu shemu i urbanističku kompoziciju antičko-rimskog grada.

Izbor, obilježavanja granica i tehničko razmjeravanje areala za izgradnju novog naselja na odabranom zemljištu bili su kod Rimljana popraćeni obavljanjem mnogovrsnih magičnih činova i izvršavanjem propisanih sakralnih obreda. Osim što je odabrano zemljište moralo pružati najpogodnije terenske i klimatske uslove, kod Rimljana je postojala i ustaljena tlocrtna shema, koje su se morali, što je moguće doslovnije, pridržavati kod osnivanja novih, a napose kod izgradnje organiziranih gradskih naselja; tu je osnovnu shemu predstavljala tlocrtna kompozicija rimskog vojničkog logora. Prirodno je, što je rimski konzervativni tradicionalizam odustajao od uobičajene ustaljene sheme svugdje gdje su to zahtijevali naročiti strateški, zatim ekonomski pa i praktično-administrativni interesi ili važnije mjesne prilike vezane za lokalnu predaju.

Izgradnja i uređenje organiziranog antičko-rimskog gradskog naselja na prostoru starog dijela grada Pule bilo je uslovljeno geografsko-topografskim osobinama zemljišta, to jest njegovom terenskom konfiguracijom, njegovim položajem prema moru i kopnenom zaleđu, mjesnom predajom, zatim arhitektonskim ostacima i funkcijom pojedinih sektora naselja, koje je na prostoru današnjeg starog grada Pule postojalo u periodu pred rimsku okupaciju. Mjesnu predaju Rimljani su naročito respektirali, Rimski utilitaristički prakticizam prilagodio je ovim uslovima svoju ustaljenu shemu kod izgradnje novog naselja na prostoru današnjeg grada Pule.

Oblik zemljišta i ostaci duboko ukorijenjene i još žive predaje vezane za prostor, ostaci i raspored pojedinih sektora predrimskog naselja, iako moguće nisu bili više stvarno korišteni, bili su svakako najjače komponente, koje su presudno utjecale na prilagođavanje ustaljene sheme kod izgradnje novog antičko-rimskog naselja na prostoru današnjeg gradskog areala Pule u prvo vrijeme rimske okupacije Istre. Najstarije antičko-rimsko naselje na prostoru današnjeg grada Pule, iako za to nemamo nikakvih vijesti i pouzdanih izvora, i ma da ono nikada nije imalo rang rimske vojničke kolonije, moralo je već prema općoj situaciji u novoosvojenom području imati prvenstveno karakter utvrđenog vojničkog uporišta smještenog iz strateških razloga na najvišoj točki, u našem slučaju na vrhu središnjeg brežuljka, odakle je bilo lako nadgledati, pa i u slučaju potrebe braniti prilaze, kako sa strane kopna tako i s mora. U slučaju potrebe odavde je lako bilo štititi i uzmak na more. Uz vojničko uporište na vrhu brežuljka počeo se na slobodnom prostoru, na uskom pojasu primorske ravnice zapadnog i jugozapadnog podnožja brežuljka, organizirati obrtničko-trgovački i ribarski dio naselja. Na taj su se način već u prvo vrijeme postojanja antičko-rimskog naselja, na prostoru nekadanje ilirske prethistorijske naseobine, oblikovala dva gradska središta: gradsko središte, organizirano na plateau-u središnjeg brežuljka i na njegovim padinama, i gradsko središte na jugozapadnoj i zapadnoj primorskoj ravnici i njegovom podnožju.

U prvom periodu poslije rimske okupacije Istre, kada starosjedilački ilirski elemenat još nije bio potpuno pacificiran, za slučaj opasnosti naselje je bilo opasano obrambenim zidinama, koje su bile pojačane i opremljene polukružnim i četverouglastim tornjevima. Pravac prolaza jednog sektora obrambenih zidina podudarao se, barem na području istočnih padina središnjeg gradskog brežuljka, s pravcem prolaza obrambenog bedema ilirskog prethistorijskog gradinskog naselja. Unutar cjelokupnog, obrambenim zidinama opasanog naseljenog areala, plateau je središnjeg brežuljka bio opasan još i posebnim zidnim bedenom i predstavljao je središnju tačku naselja akropolis, arx ili capitolium.

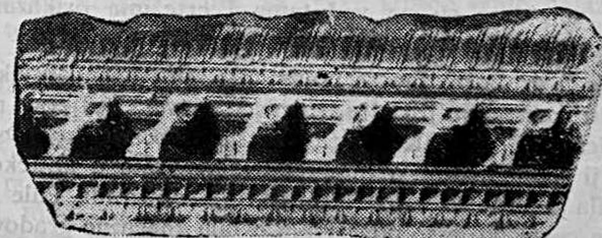
Antun Gnirs je prilikom svojih istraživanja i studiranja topografskih karakteristika antičko-rimskog grada Pule utvrdio tri prethistorijska puta, koji su vodili s ravnice ispod brežuljka na padine i vrh plateau-a središnjeg brežuljka; njihovim su pravcem prolazili kasnije rimski putovi i ceste: jedan je put prolazio s istočnog podnožja središnjeg brežuljka kod kasnijih Herkulovih vrata. Kosi položaj Herkulovih vrata na pravac bedema A. Gnirs pripisuje baš činjenici, što se podudaraju pravac prethistorijskog i kasnije antičko-rimskog puta; drugi je put prolazio sa zapadnog podnožja središnjeg brežuljka, sa sjeveroistočnog ugla kasnijeg foruma, a treći je utvrdio A. Gnirs ispod jednog antičko-rimskog puta u sjeveroistočnom uglu gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule. M. Mirabella Roberti je prilikom presijecanja još danas postojećih kasnoantičkih obrambenih zidina Pule utvrdio u njihovom sastavu tragove prethistorijskog obrambenog bedema oko 15 metara južno od Herkulovih vrata.

U građanskim ratovima porušeni grad bio je od Augusta radi svoga vanrednoga geopolitičkog položaja i značenja obnovljen i ponovo sagrađen; u Augustovo vrijeme i u slijedeća stoljeća carske epohe, u povijesti antičko-rimskog imperija, pada glavna faza izgradnje i urbanističkog oblikovanja antičko-rimskog grada Pule, kad dobiva svoju definitivnu urbanističku organizaciju.

Prostor, na kome se organiziralo i razvijalo gradsko tkivo antičko-rimskog grada Pule, obuhvatao je brežuljak s padinama i njegovu podnožju primorsku ravnicu uz kraj duboko u kopno uvučenog morskog zaljeva. Geografski oblik zemljišta uslovio je dvije gradske jezgre sa dva gradska središta: gornji grad na plateau-u središnjeg brežuljka i njegovim padinama kao »pars superior coloniae«, a njemu nasuprot donji grad ili »pars inferior coloniae«, koji su se nazivi sačuvali među natpisnom građom iz II. stoljeća n. ere u samoj Puli. Komunikaciona mreža, koja se morala prilagoditi geografskom obliku zemljišta, protkala je ovako oblikovani urbanistički organizam cestama i prolazima, koji su tekli paralelno u kraćim ili dužim potezima, jednostruko ili višestruko po terasama, padinama i ravnici gradskog areala, koja se prostirala između podnožja središnjeg brežuljka i mora. Njih su presijecali transversalni prolazi i putovi, koji su se radijalno spuštali niz padine sa vrha središnjeg brežuljka i pod različitim kutovima sjekli horizontalne ceste i putove i dopirali sve do gradskih zidina na granicama gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule.

Pravilan razvitak gradskih »insula« možemo pretpostaviti samo na prostoru gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule između podnožja središnjeg brežuljka i mora, dok je zagrađivanje padina uglavnom bilo prepušteno individualnom oblikovanju prostora između pojedinih transversalnih prolaza i horizontalnih putova i cesta.

Iz ovog perioda razvitka i organizirane sistematične izgradnje antičko-rimskog grada Pule, koja je svoju osnovu i primarnu tlocrtnu shemu na području stare gradske jezgre ili citadele zadržala sve do danas, nalazimo najviše tragova za upoznavanje i utvrđivanje topografije antičko-rimskog grada Pule.

TOPOGRAFIJA

Prvo i najstarije antičko-rimsko naselje na prostoru gradskog areala današnjeg grada Pule potječe iz perioda, kada unutrašnjost istarskog poluotoka još nije bila potpuno pacificirana, a naselje bilo opasano obrambenim zidinama, koje su na nekim sektorima slijedile pravac obrambenog bedema prethistorijskog gradinskog naselja. Danas se može tačno slijediti prolaz obrambenih zidina antičko-rimskog gradskog naselja prema prolazu postojećeg i očuvanog sektora zidina na istočnom podnožju središnjeg brežuljka. Od juga prema sjeveru, od današnjeg ulaza u Ulicu 1. maja, proteže se sektor očuvanih gradskih zidina na dužini od preko 70 metara. Zatim je sektor zidina, koji je prolazio sredinom Trga bratstva i jedinstva porušen prilikom gradnje kuća br. 1, 2, 3 i 4. Sjeverno od zgrade na Trgu bratstva i jedinstva br. 4 od poligonalnog tornja pa dalje nastavlja se sektor očuvanih zidina ponovo u dužoj liniji do Herkulovih vrata. Iza Herkulovih vrata slijedi ponovo očuvani sektor zidina, koje nakon dužine od oko 60 metara završavaju Dvojnim vratima; ona predstavljaju posljednji očuvani monumentalni objekat u sastavu danas postojeće linije obrambenih zidina. Daljnji pravac prolaza antičkih, a i kasnijih obrambenih zidina grada Pule, utvrđivan je pomoću nalaza temelja prilikom građevinske djelatnosti, dok su se sistematska topografska istraživanja na sektoru bedema provodila rjeđe; pravac prolaza obrambenih zidina Pule može se također rekonstuirati na osnovu srednjovjekovnih obrambenih zidina grada, koje su uglavnom slijedile pravac antičkih i kasnoantičkih zidina; nadalje se može rekonstuirati pomoću starih veduta i crteža Pule iz vremena prije sredine XIX. stoljeća, kada su porušeni posljednji ostaci zidina, a zidine su na vedutama i crtežima prikazane bilo u cijelosti, bilo u pojedinim sektorima.

Od Dvojnih vrata pružao se pojas antičkih i kasnoantičkih obrambenih zidina u pravoj liniji dalje u pravcu sjevera, gdje su na sastavu današnjih ulica I. Gorana Kovačića, Matije Gupca i Trga Oslobođenja nađeni temelji jednostrukih vrata. Na ova je vrata u antičko-rimskom periodu ulazila u gradski areal antičko-rimskog grada Pule via Flavia — Flavijevska cesta, koja je povezivala ostale značajne gradove istarske obale i dolazila iz Trsta u Pulu.

Otprilike 30 metara sjevernije od ovih vrata skretao je pojas obrambenih zidina prema zapadu i razdvajao se u dva zasebna pojasa:

nutarnji — stariji, koji je prolazio bliže sjeveroistočnom i sjevernom podnožju središnjeg brežuljka, i vanjski — mlađi, koji je prolazio bliže morskoj obali; između oba pojasa obrambenih zidina postojao je na tom sektoru oko 30 metara širok slobodan prostor. Otprilike 300 metara dalje zapadno, na prostoru današnjeg parka i u visini sredine sjeverne stijene pulske katedrale, oba su se pojasa obrambenih zidina ponovo sastajala i tekla u jednom potezu u pravcu jugozapada dalje. U svom daljnjem prolazu obrambene zidine opasivale su sa vanjske strane forum antičko-rimskog grada Pule, u neposrednoj blizini zapadnog forumskog hrama i zapadne granice foruma antičko-rimske kolonije i prolazile nakon blagog zavoja dalje prema jugu, gdje su njihovi tragovi ponovo utvrđeni kod bazilike sv. Marije Formose iz IV. stoljeća n. ere. Daljnji prolaz antičkih i kasnoantičkih obrambenih zidina morao je ići preko današnjeg Trga Narodne revolucije do sredine današnje ulice VI. Kongresa; sredinom ove današnje ulice morao je skretati u blagom zavoju prema sjeveru, da bi tako došao u sklop istočnih gradskih vrata na ulazu u Ulicu 1. maja.

Najstariji objekat iz sastava gradskih obrambenih zidina antičko-rimske kolonije Pule jesu Herkulova vrata, na sektoru očuvanog poteza obrambenih zidina na Trgu Oslobođenja. Tako su prozvana po portretu bradatog mitskog heroja Herkula i po njegovim emblemima, koji su u visokom reljefu isklesani na vrhu luka Herkulovih vrata. Na jednom bloku, lijevo od vrha luka pomenutih vrata, uklesan je natpis, vjerojatno građevni; u natpisu se spominju duumviri (quinquennales?) L. Cassius, C. f. Longius i L. Calpurnius, L. f. Piso — Lucije, Kasije, Longin i Lucije Kalpurnije Piso. Ovim se natpisom može odrediti i vrijeme izgradnje vrata. Od obojice magistrata spomenutih u natpisu možda je Lucije Kalpurnije Piso onaj s nadimkom Caesonius, koji je bio konzul 58. god. prije n. ere, dok je Lucije Kasije Longin najvjerojatnije sin Gaja Kasija Longina, konzula god. 70. prije n. ere i brat Cezarova ubice Gaja Kasija. Herkulova vrata pripadaju prvom i najstarijem obrambenom pojasu zidina, kojima je bilo opasano antičko-rimsko gradsko naselje, a natpis na njima ide među najstarije rimske natpise iz antičko-rimske Pule. Po natpisu možemo slobodno zaključiti, da je antičko-rimsko naselje na prostoru današnjeg gradskog areala Pule u većem opsegu postojalo već oko sredine I. stoljeća prije n. ere i da je ono moglo imati rang kolonije već prije Augustove vladavine. Sama vrata stoje koso na pravac zidina; sa svake strane vrata nalazi se po jedan okrugao toranj, koji povećava obrambenu sposobnost vrata. Ispod Herkulovih vrata vodila je u antičko doba cesta s područja suburbija na prostor gradskog areala unutar zone Herkulovih vrata; uz antičku cestu nađeni su temelji nekoliko jednostavnih i siromašnih antičkih zgrada iz kasnijeg perioda.

Na početku danas očuvanog poteza obrambenih zidina, na ulazu u Ulicu 1. maja, stoji danas slavoluk Sergijevaca, koji je bio s gradske strane prizidan na istočna gradska vrata, koja su imala glavni srednji prolaz i po jedan uži sa svake strane. Od vrata danas nije očuvano ništa, ali se ona još vide na vedutama i crtežima Pule iz početka XIX. stoljeća i starijim u sastavu gradskih zidina.

Na sjevernom završetku danas očuvanog sektora gradskih obrambenih zidina stoje Dvojna vrata, tako prozvana radi dva nadsvođena prolaza. Ona stoje na mjestu starijih gradskih vrata, koja su imala polukružni, unutar uvučen uređaj, kako su to Rimljani običavali graditi kod fortifikacionih objekata u sjeverozapadnim svojim provincijama Galiji i Germaniji.

Forum: U Rimu, Italiji i izvanitalskim provincijskim gradovima forumi su predstavljali središta svega privrednoga, političkog, javnog i kulturnog kao i religioznog života; to su bili središnji trgovi stalnog tlocrtnog oblika i organizirani po uzoru rimskog foruma — forum Romanum. Forum antičko-rimske kolonije Pule, po obliku izdužena paćetvorina ravne površine i popločana kamenim pločama većih dimenzija cjelokupnog opsega 37 × 81 metar, orijentiran po svojoj dužoj osovini u pravcu sjever-jug, bio je smješten na primorskoj ravnici ispod jugozapadnih padina središnjeg gradskog brežuljka u središtu Donjeg grada — pars inferior coloniae — unutar gradskih obrambenih zidina i predstavljao je ujedno i središte antičko-rimske kolonije Pule. Ovakvim svojim smještajem bio je dobro zaštićen od jakih udaraca sjevernih i sjeveroistočnih hladnih vjetrova; cjeloviti njegov smještaj u gradskom arealu Pule gotovo se potpuno podudara sa današnjim Trgom Republike, samo što je današnji trg nešto kraći.

Na sjevernoj kraćoj strani foruma antičko-rimske kolonije Pule bila su na prijelazu u novu eru sagrađena dva hrama, od kojih je jedan do danas očuvan u cijelosti, dok je u arhitektonski kompleks istočnog forumskog hrama bila ugrađena prva i najstarija gotička gradska palača već krajem XIII. stoljeća.

Prije izgradnje ovih dvaju hramova uz sjevernu kraću stranu foruma antičko-rimske kolonije Pule nalazio se povišeni podijum, za koji Bruna F. Tamaro misli, da bi mogao predstavljati »aram Augusti Istrorum«. Do ove pretpostavke Bruna F. Tamaro dolazi analogijom sa sjevernodalmatinskim municipijem Scardona; u jednom natpisu nađenom u Scardoni — Skradinu spominju se »ara Augusti Liburnorum« i »conventus Scardonitanus«. Pula bi prema toj pretpostavci imala biti, prije njezinog uključivanja u teritorij Italije u sastavu X. njezine regije, sjedište istarskog konventa; za tu pretpostavku same analogije u nedostatku drugih pouzdanih podataka i izvora ne mogu poslužiti kao dovoljno pouzdan i temeljit dokaz. Nasuprot tome M. Mirabella Roberti iznio je mišljenje, da bi povišeni podijum na vrhu foruma antičko-rimske kolonije Pule između oba forumska hrama mogao predstavljati capitolium kolonije.

Gradski produžetak Flavijevske ceste prolazio je u blagom zavoju, prilagođenom podnožju središnjeg gradskog brežuljka, od sjevernih vrata na sastavu današnjih ulica I. Gorana Kovačića, Matije Gupca i Trga Oslobođenja — kroz dio gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule sjeverno od foruma, i na sjeveroistočnom njegovom uglu ulazio na forum. Na jugoistočnom uglu izlazila je s foruma druga cesta, koja je kroz dio gradskog areala južno od foruma, a također u blagom luku, prilagođenom podnožju središnjeg gradskog brežuljka, išla do istočnih gradskih vrata; zatim je vodila izvan gradskog areala na područje agera i odavde dalje prema jugoistoku do sinus Flanaticusa — Kvarnerskog zaljeva i dostigla morsku obalu nekako u visini današnjeg Medulina i Ližnjana u zaljevu Kuje.

U blizini sjeveroistočnog ugla, na istočnom rubu foruma, prilikom regulacionih radova na trgu i izgradnje kuća 1 i 2 na zapadnom podnožju središnjeg gradskog brežuljka bili su nađeni i od A. Gnirsa istraženi ostaci antičko-rimskih građevnih objekata. Tu su nađeni ostaci prema forumu otvorene zgrade s nišama i jako fragmentarna statua cara Hadrijana s klečećim robom uz desnu nogu. Zgrada je po svom arhitektonskom aranžmanu, položaju na vrhu foruma i bogatoj mramornoj i freskoslikarskoj dekoraciji, kao i nalazu fragmentarne carske statue, mogla služiti za obavljanje carskog kulta. Druge carske statue, koje nabraja R. Weisshaupel i kojima je bio ukrašen forum stajale su prema mišljenju Brune F. Tamaro na sjevernoj strani foruma antičko-rimske kolonije Pule uz povišeni podijum.

Počasni smještaj na vrhu foruma odnosio se samo na carske statue postavljene u čast članova carskih obitelji. M. Mirabella Roberti utvrdio je tragove za baze statua i oko sredine foruma.

Kod zgrade za obavljanje carskog kulta A. Gnirs je otkrio i kamene stepenice, koje su vodile s pravca foruma na vrh središnjeg gradskog brežuljka, gdje su se nalazili hramovi najviših antičko-rimskih kapitolskih božanstava. Do samih stepenica dolazilo se s foruma kroz arhitektonski bogato ukrašene propileje. Forum je bio sa svih strana okružen javnim zgradama sa peristilnim lođama, koje su se otvarale na forum, kako je utvrdio M. Mirabella Roberti svojim istraživanjima foruma antičko-rimske kolonije Pule.

Na najvišem plateau-u središnjeg gradskog brežuljka, na koji se dolazilo stepenicama i strmim prilazima s pravca foruma i drugih područja gradskog areala stajali su hramovi najviših antičko-rimskih kapitolskih božanstava. Svi tragovi ovih građevina prilikom izgradnje srednjovjekovnog zamka i mletačke tvrđave na vrhu brežuljka godine 1632. potpuno su uništeni. U ruševnom sipu na padinama središnjeg gradskog brežuljka nađen je odlomak žrtvenika prema fragmentarnom natpisu posvećen Iovi Victori — Jupitru Pobjedniku. Na istočnim padinama središnjeg gradskog brežuljka i unutar gradskih obrambenih zidina na sektoru gradskog areala antičko-rimskog grada Pule, između Herkulovih vrata i Dvojnih vrata, stajalo je u antičko-rimsko vrijeme od kamena građeno scensko kazalište, manje od oba scenska kazališta antičko-rimske kolonije Pule.

Gradski areal, koji je zapremao središnji gradski brežuljak i primorsku ravnicu između podnožja brežuljka i mora, pružao je mogućnost organiziranja pravilnih gradskih insula samo na prostoru Donjeg grada. Jednu takvu insulu... in insula Minervia... spominje jedan natpis, a ona je bila organizirana na prostoru gradskog areala južno od foruma, gdje je u VI. stoljeću n. ere bila sagrađena bazilika sv. Marije Formose.

Gradske ulice bile su popločene pačetvorinastim ili poligonalnim pločama; ostaci i tragovi pločnika nađeni su na mnogim mjestima prilikom arheoloških istraživanja ili regulacionih radova ispod pločnika današnjih gradskih ulica i prolaza. Ispod cestovne mreže bila je sprovedena i kanalizaciona mreža za odvođenje upotrebljavane vode; ova antičko-rimska kanalizaciona mreža na nekim sektorima još danas sačinjava dio kanalizacione mreže grada.

Za uređenje i lijep izgled grada doprinosili su i pojedini imućni građani i građanke, čiji se doprinosi, poklonjeni i korišćeni u te svrhe, spominju u natpisima. Tako je Selicia Postuma dala o svome trošku popločati jednu gradsku ulicu I. I. X/1. br. 136 SELICIA C (ai) F (ilia) POSTUMA NOMINE SUO ET C (ai) OCTAVI ATTI CLIVUM STRAVIT; drugi su opet svojim troškovima dali popravljati zapuštena svetišta i druge javne zgrade ili uređaje.

Salvia Postuma Sergi dala je postaviti slavoluk kod istočnih gradskih vrata u spomen svojih najbližih rođaka, koji su u vojsci dostigli visoke činove ili su u građanskoj upravi obavljali visoke i odgovorne upravne funkcije.

Grad je imao sprovedenu vodovodnu mrežu, koju su napajala dva vodovodna rezervoara; jedan od njih bio je smješten na jugoistočnom rubu plateau-a središnjeg gradskog brežuljka u području scenskog kazališta, a drugi na padinama brežuljka nešto niže. Pojedine zgrade unutar gradskog areala imale su u svome sastavu samostalne cisterne, u kojim se skupljala kišnica za domaću upotrebu.

Na obskrbljavanje antičko-rimske kolonije Pule vodom odnosi se i jedan natpisni spomenik iz II. stoljeća n. ere, sada smješten na vrhu luka Dvojnih vrata; on nam kazuje, da je L. Menacius L. f. Priscus — Lucije Menacije Prisko, ugledni građanin, koji je u upravi antičko-rimske kolonije Pule obavljao mnoge javne funkcije, dao o svom trošku i za iznos od 400.000 sestercija sprovesti vodu u gornji i donji grad kolonije: I. I. X/1 br. 70 — CIL V 47 L (ucius) MENACIUS L (uci) F (ilius) VEL (ina) PRISCUS... PATRON (us) COLONIAE AQUAM AUGUSTAM IN SUPERIOREM PARTEM COLONIAE ET IN INFERIOREM IMPENSA SUA PERDUXIT ET IN TUTELAM EIUS DEDIT HS CCCC (cestertium quadringenta milia). Važan izvor slatke vode nalazio se izvan pojasa gradskih obrambenih zidina.

Gradski areal antičko-rimske kolonije Pule unutar obrambenih zidina nije bio ispunjen samo arhitektonskim objektima, koji su služili javnom, političkom, upravnom, kultnom i privrednom životu, veći njegov dio bio je ispunjen stambenim i poslovnim zgradama gradskog stanovništva. Ove villiae urbanae — gradske kuće, građene po propisima antičko-rimskog graditeljstva, mogle su prèdstavljati svaka za sebe izrazito arhitektonsko i dekorativno ostvarenje; one su ujedno odražavale i imovinsko stanje, politički autoritet, javni položaj i opći ugled, koji je uživao njezin vlasnik u gradu i životu. O ovome svjedoči nalaz jedne takve villae urbanae na južnim padinama središnjeg gradskog brežuljka. Neposredno ispod perimentalnih i potpornih zidova, koji su opasivali najviši plateau središnjeg gradskog brežuljka, nalazila se villa urbana

nepoznatog vlasnika. Podovi od mozaika s višebojnim geometrijskim, biljnim i životinjskim ukrasom, fresko slikarije u živim bojama očuvanim na stijenama više od 2 metra visine, među kojima prevladavaju crvena i zelena boja, predstavljali su slikovitu i harmoničnu dekoraciju raskošne unutrašnjosti; bogato obrađeni kapiteli korintskog stila, koji su okruživali središnji otvoreni atrium villae i vijenci s kruništem s precizno izvedenim kimationom ukazuju na bogatstvo arhitektonske obrade vanjštine ove villae urbanae — gradske kuće.

I na mnogim drugim mjestima prostranog gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule, na padinama središnjeg gradskog brežuljka i na području gradskih insula na ravnici ispod središnjeg brežuljka, sjeverno i južno od foruma, otkriveni su ostaci monohromih i polihromih mozaičkih podova sa biljnom, životinjskom, geometrijskom i arhitektonskom ukrasnom motivikom; pločice za oblaganje stijena od slikovito šarenog mramornog konglomerata, bijelog sitnozrnatog mramora, glačanih kamenih pločica svih boja, odlomci stucco ukrasa, bijelog i obojenog, nalazi posuđa od alabastra, terrae sigilatae, metala itd., jasno govore o bogatstvu i blistavoj raskoši ovih villae urbanae — gradskih kuća, na cijelom području gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule.

Izvan gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule, opasanog obrambenim zidinama, stajale su dvije značajne arhitektonske građevine velikih dimenzija i javnog karaktera: scensko kazalište — na sjevernim padinama današnjeg brda Ruđera Boškovića — i veće od onog unutar gradskog areala na istočnim padinama središnjeg gradskog brežuljka. Na sjeveroistočnoj periferiji izvan gradskog areala i otprilike 200 m ispod gradskih zidina antičko-rimske kolonije Pule stajao je u kamenu građeni amfiteatar, koji je mogao primiti oko 23.000 gledalaca. (*) I jedna i druga građevina imala je u svojoj blizini sagrađene i potrebne sporedne zgrade, o čemu svjedoče nalazi njihovih temelja s očuvanim mozaičkim podovima i drugim odgovarajućim ukrasnim motivima na njima, te mnogi drugi predmeti, koji objašnjavaju funkciju zgrada.

Između gradskih zidina i amfiteatra, otprilike 50 metara udaljen od morske obale, nalazi se izdašan izvor slatke vode obuhvaćen polukružnim zidom, na koji se naslanjao četverokutni bazen rezervoara i od koga je vodio kanal za odvod suvišne vode u more. Izvor je ujedno predstavljao i prostor, gdje su se slavila božanstva izvora — Nimfe, ma da od nekog posebnog sacelum-a — svetišta nisu nađeni nikakvi tragovi.

Na prostoru izvan zidinama opasanog gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule počeo se razvijati suburbij, koji se nije nikada razvio u nekom značajnijem opsegu. Na tom su prostoru nađeni samo skromni ostaci nekoliko manjih, uglavnom kasnoantičkih zgrada — villae suburbanae.

Nekropole: Nalaz velike množine nadgrobnih spomenika, stela, cipusa, sarkofaga od bijelog sitnozrnastog uvezenog mramora i od bijelog istarskog vapnenca s uklesanim natpisima i portretnim prikazima po-

*) Stefan Mlakar, Anfiteatar u Puli, kulturno-povijesni spomenici Istre I. Pula. 1957.

kojnika, mitološkim scenama sepulkralnog karaktera i ostalim mnogovrsnim antičko-rimskim ukrasnim inventarom svjedoče o postojanju prostrane, arhitektonski raznovrsne i likovno bogate nekropole. Ona se nalazila neposredno ispred gradskih obrambenih zidina na prostoru između scenskog kazališta na južnoj periferiji grada i pružala se u širokom pojasu ispred gradskih obrambenih zidina sve do amfiteatra na sjeveroistočnoj periferiji grada. Od ovog širokog pojasa, nekropole su se po antičko-rimskom običaju pružale i uz ceste, koje su vodile iz antičko-rimske kolonije Pule: via Flavia u pravcu Vodnjana, uz cestu koja je vodila vrhom brežuljka, južno od amfiteatra, preko Kostanjevice i dalje prema istoku; uz cestu koja je vodila od jednih gradskih vrata u istočnom sektoru obrambenih zidina do današnjeg sela Šišana, jugoistočno od Pule, i uz cestu via Flanatica, koja je vodila do morske obale na istočnoj obali južnoistarskog poluotoka.

Od velike množine nadgrobnih spomenika nije do danas na samom mjestu ostao nijedan, ma da ih je mnogo bilo još na početku XVIII. stoljeća, kako saznajemo iz mnogih starijih opisa i izvještaja. Arnold von Harff, koji je u veljači 1497. god. prolazio Istrom kao hodočasnik u svetu zemlju, piše: »Ima ih više od tri hiljade.« Mnogi nagrobni spomenici, nestali u kasnoantičkim ili kasnijim mletačkim obrambenim gradskim zidinama, bili su upotrebljavani kao građevni materijal za izgradnju crkava u Puli i izvan nje te drugih javnih i privatnih zgrada; bili su također predmet razvijene trgovine spomenicima, nestajali su u krečanama ili pak bili istucani za posipanje cesta i puteva.

Od monumentalnih građevina antičko-rimske nekropole u Puli očuvani su ostaci osmerokutnog mauzoleja, koji se nalazio nekako u središtu nekropole nasuprot Dvojnim vratima. Jednom manjem mauzoleju iz antičko-rimske nekropole pripadaju i dijelovi jednostavnom profilacijom ukrašenog vijenca s kruništem, koji su bili kasnije upotrebljavani za temelje polukružnog tornja u sastavu južnog sektora očuvanih gradskih obrambenih zidina na Trgu bratstva i jedinstva, sjeverno od slavoluka Sergijevaca. Pojedini grobovi ili nadgrobne građevine nalazile su se i na otocima pulskog zaljeva osim na otočiću Sv. Andrije.

ANTIČKI SPOMENICI PULE

Gradske zidine: Gradski areal antičko-rimske kolonije Pule bio je opasan obrambenim zidinama s kopnene i s morske strane. Prve i najstarije obrambene gradske zidine bile su građene u jednom pojasu i pojačane polukružnim i četverouglastim tornjevima, koji su pojačavali njihovu obrambenu sposobnost; njihova je debljina varirala između 2.40 do 2.80 metara. Temelji su im bili položeni na živu stijenu; prema gore su se postepeno sužavali. Na vrhu su obrambeni bedemi imali prsobrane kruništa i stražarski hodnik s gradske strane.

U nemirnim vremenima posljednjih stoljeća zapadnog rimskog carstva pojas gradskih obrambenih zidina antičko-rimske kolonije Pule bio je nekoliko puta pojačavan izgradnjom novih tornjeva i prigrađivanjem još jednog pojasa zidina, koji je bio s vanjske strane i u međuprostorima između tornjeva naslonjen na stariji pojas gradskih obrambenih zidna. Novograđeni vanjski pojas gradskih obrambenih zidina nije bio svuda fundiran na živoj stijeni, a temelji su zidina bili sagrađeni uglavnom od spolija, koje su ugrađivane također i u gornje partije zidina. Obrađeni kameni blokovi s obližnjih monumentalnih zgrada privatnog i javnog karaktera, kanelirana i glatka stabla stupova, baze stupova, arhitravi, vijenci s kruništem i drugi građevni dijelovi; nadgrobni spomenici nekropole s natpisima, ukrašeni biljnom i figuralnom dekoracijom, ubacivani su bili bez prethodnog obrađivanja u temelje i donje partije vanjskog novoprigrađenog pojasa gradskih obrambenih zidina. Oni još danas svjedoče o nuždi i velikoj opasnosti, koje su diktirale što brže uređenje i pojačavanje gradskog obrambenog pojasa. Pojačavanje zidina pripada kasnijem periodu antike IV. — VI. stoljeća; tom periodu pripada i vanjski pojas obrambenih gradskih zidina na sjeveroistočnom uglu gradskog areala.

Južni sektor očuvanih gradskih obrambenih zidina pruža se od ulaza u Ulicu 1. maja u dužini od oko 70 metara. Na tom se sektoru jasno raspoznavaju dva zidna pojasa; nutarnji — stariji i vanjski — mlađi; vanjski je pojas očuvan samo u svojim temeljnim partijama, koje su građene od velikih klesanih blokova, mahom spolija. Nutarnji — stariji pojas obrambenih gradskih zidina očuvan je u većoj visini i na vrhu mu je rekonstruirano krunište. Ovaj je sektor imao dva tornja: okrugli, koji se nalazi nekako u sredini i naslonjen je na nutarnji pojas zidina i nije s njima organski vezan; u njegove su temelje ugrađeni

jednostavnom profilacijom ukrašeni dijelovi vijenca s kruništem neke poligonalne građevine, najvjerojatnije mauzoleja s pulske nekropole. Drugi je toranj četverouglast i stoji na završetku južnog sektora očuvanih gradskih obrambenih zidina.

Ponovo se javlja sektor očuvanih obrambenih gradskih zidina na Trgu Oslobođenja s poligonalnim tornjem kao prvim objektom iz njegovog sastava. Poligonalni toranj u svojim donjim partijama građen je od lijepo obrađenih klesanaca i prigrađen na nutarnji pojas zidina. Od poligonalnog tornja dalje prema sjeveru pružaju se dva pojasa obrambenih zidina, vanjski — mlađi, koji je niži, i nutarnji — stariji, koji je i ovdje viši. Blizu sjevernog završetka međuprostora, između poligonalnog i okruglog tornja južno od Herkulovih vrata, nalazi se u zidu vanjskog pojasa obrambenih zidina nekoliko stepenica za sjedenje, koje su kao spolija donešene iz scenskog kazališta na istočnim padinama središnjeg gradskog brežuljka ili možda čak iz amfiteatra; u jedan su blok uklesana i početna slova imena zakupnika sjedišta.

Od Herkulovih vrata pruža se pojas očuvanih gradskih obrambenih zidina dalje prema sjeveru; sada vanjski — mlađi, koji na tom sektoru dostiže visinu i do 3 metra i završava Dvojnim vratima kao posljednjim očuvanim objektom iz sastava gradskih obrambenih zidina. Na sredini ovog sektora nalazi se četvorouglasti toranj, koji je prizidan na nutarnji — stariji pojas gradskih zidina. Kod samih Dvojnih vrata vide se tragovi četverouglastog tornja opasanog okruglim plaštem kasnijeg tornja, koji pripada kasnijoj fazi pojačavanja obrambenih gradskih zidina.

Herkulova vrata: Najstariji očuvani objekt iz sastava obrambenih zidina gradskog areala antičko-rimske kolonije Pule jesu Herkulova vrata u sastavu očuvanog obrambenog pojasa gradskih zidina na Trgu Oslobođenja. Vratni otvor je širok 3.60 metara, a visina prelazi i 4 metra. Okvir vrata izrađen je od dobro obrađenih kamenih blokova; gornji dio vrata završava lukom sastavljenim od klinasto prisječenih blokova. Na središnjem čeonom bloku, na vrhu luka vrata, isklesana je bradata glava sa kovrčastom kosom u visokom reljefu, koja je već dosta oštećena. Na bloku, lijevo od reljefa, bradate glave, nalazi se tako isto reljefno isklesana toljaga, atribut mitskog heroja Herkula, koga predstavlja i glava na središnjem čeonom bloku na vrhu luka vrata.

Lijevo od toljage uklesan je na bloku natpis, u kome se spominju duumviri, možda quinquennales: L (ucius) CASSIUS C (ai) F (ilius) L ONGINUS i L (ucius) CALPURNIUS L (uci) F (ilius) PISO IIVIR (i)? — Lucije Kasije Longin i Lucije Kalpurnije Piso. Ovim je natpisom određeno i vrijeme izgradnje ovih vrata i to nekako oko sredine I. stoljeća prije n. ere.

Dvojna vrata: Sjeverni završetak očuvanog poteza gradskih obrambenih zidina predstavljaju Dvojna vrata, ovako prozvana zbog dvaju nadsvođenih prolaza; i ona stoje na mjestu jednih starijih vrata. Od prvobitnog cjelokupnog uređaja pomenutih vrata, koji je bio trapezastog tlocrta, obrambenog karaktera, i koji se pružao prema unutrašnjosti gradskog areala, očuvan je danas samo dvolučni fasadni ulaz.

Po svom dekoru Dvojna su vrata siromašnija od slavoluka Sergijevaca. Masivni pilastri arhitektonskog okvira tih vrata na vanjskoj su fasadi oživljeni polustupovima sa bogato izrađenim kompozitnim kapitelima. Lukovi vrata su bez uobičajene profilacije, arhitrav je gladak, a na arhitrav je položen bogato ukrašeni vijenac. Po svojim dekorativnim elementima i stilskim karakteristikama pripadaju ova vrata vremenu Antonina oko sredine II. stoljeća n. ere. Od Dvojnih vrata je vodila antikna cesta do sjevernih ulaza u malo scensko kazalište, oko 50 metara iza vrata na istočnim padinama središnjeg gradskog brežuljka.

Slavoluk Sergijevaca: Na ulazu u Ulicu 1. maja stoji danas samostalan antičko-rimski objekat, koji je bio u vrijeme svoje izgradnje prizidan arhitektonskom kompleksu gradskih vrata i to s nutarnje, to jest s gradske strane. Ova su vrata imala tri nadsvođena prolaza, srednji veći i po jedan pobočni i uži sa svake strane. Između 1826. i 1829. god. vrata su bila porušena i slavoluk stoji odonda samostalno.

Slavoluk Sergijevaca pripada po svom opsegu i veličini kategoriji manjih spomenika ove vrste. Tlocrtna arhitektonska osnova mu je izdužena pačetvorina, čija vanjska dužina ima nešto više od 8 m, a širina otvora oko 4.30 m. Okvir slavoluka sačinjavaju masivni pilastri-nosači građeni od velikih klesanih blokova; oni su u donjim partijama prošireni, tako da čine i baze stupova, koji oživljavaju vertikalne pilastre, nosače lukova, s prednje i stražnje strane. Otvor slavoluka završava gore svodom, koji sačinjavaju klinasto pritesani blokovi. Slavoluk povezuje u cjelinu iznad svodnog otvora položeni trodjelni arhitrav; na njega se nastavlja friz, koji u besprekidnom pojasu teče oko slavoluka i glavni je nosilac ukrasa. Iznad friza je vijenac i trodjelna atika na vrhu. Ojačani ugaoni i srednji dio atike sačinjavaju baze za statue trojice Sergijevaca, u čiju je usomenu slavoluk bio postavljen.

Dekor slavoluka je bogat. Pilastre, nosače luka, oživljavaju i raščlanjuju s prednje i zadnje strane vitki stupovi s bogato obrađenim korintskim kapitelima na vrhu. Sa gradske strane pilastri, nosači luka, ukrašeni su biljnim ukrasom kružno zavijenih akantovih grana s lišćem. Nutaranje vertikalne stijene svodnog otvora slavoluka ukrašene su stabljikama vinove loze s grožđem, koje izrastaju iz čaša akantovog lišća pri dnu baza slavoluka. Svod otvora slavoluka je kasetiran; kasetna polja su ukrašena velikim rozetama; središnje kasetno polje u vrhu luka ukrašeno je ikonografskom predstavom orla s razapetim krilima u borbi sa zmijom. Uglovi kasetnih polja na cijlom svodu slavoluka ukrašeni su dupinima, sfingama i grifonima.

Uglove slavoluka, lijevo i desno iznad svodnog luka, na gradskoj fasadi spomenika ispunjavaju u visokom reljefu prikazane leteće krilate Viktorije, koje nose vijence. Sa gradske strane na lijevom i desnom kraju sačinjavaju ukras friza »putti«, koji drže vijence sa bukranijem. Na sastavu vijenaca, na nutarnjem pojasu friza, na lijevoj i desnoj strani, predstavljen je po jedan dvopreg okrenut prema sredini friza. Na sredini friza, iznad vrha svoda slavoluka, uklesan je natpis; po ovom natpisu saznajemo ime osobe, koja je dala postaviti slavoluk. Na kra-

čim pobočnim stranama friza slavoluka prikazana je rimska i barbarska vojnička oprema. Iznad friza je bogato ukrašen vijenac raščlanjen konzolama i kasetnim poljima između konzola.

Na bazama statua, koje su stajale na ojačanim dijelovima atike, uklesani su natpisi; na lijevoj bazi: L(ucius) SERGIUS C(ai) F(ilius) AED (ilis) IIVIR, u međuprostoru između lijeve i srednje baze: SALVIA POSTUMA SERGI, na srednjoj bazi: L(ucius) SERGIUS L(uci) F(ilius) LEPIDUS AED(ilis) T R(ibunus) MIL(itum) LEG(ionis) XXIX., a na bazi na desnom kraju atike: GN (aeus) SERGIUS C (ai) F (ilius) IIVIR QUINQU (ennalis). Slavoluk je dala postaviti o svom trošku Salvia Postuma Sergi u spomen svojih najbližih rođaka, koji su zauzimali visoke položaje u upravnoj službi ili postigli visoke položaje u rimskoj vojsci. Natpis o postavljanju slavoluka nalazi se na sredini na glatkom polju friza: SALVIA POSTUMA SERGI DE SUA PECUNIA.

Po natpisima na slavoluku utvrđujemo i vrijeme njegove izgradnje. Najsigurniji oslonac, a potom i terminus post quem za utvrđivanje vremena izgradnje pulskog slavoluka Sergijevaca, pruža nam natpis na srednjoj bazi atike, na kojoj se spominje Lucije Sergije Lepid, edil i vojnički tribun, komandant XXIX. legije, koja je 31. god. prije n. ere sudjelovala u bici kod Akcija; legija je bila poslije ove bitke rasformirana i nakon izvršene reforme u rimskoj vojsci, koju je proveo Augustus, ona se u popisu legija ne spominje kao obnovljena. Na osnovu toga možemo zaključiti, da je slavoluk postavljen gotovo poslije 31., a najvjerojatnije kratko vrijeme iza god. 29./28. prije n. ere, kada su prema propisima lex Iulia municipalis provodili istovremeno s glavnim gradom Rimom obavezni cenzus također i provincijski gradovi. Ovom prilikom i najviši magistrati antičko-rimske kolonije Pule obavljali su funkcije kvinkvenala — duumviri quinquennales, a jedan od tih mogao bi biti na desnoj bazi atike spomenuti Gnej Sergije.

Pulski slavoluk Sergijevaca nema samo triumfalni i počasni karakter, kao što ga redovito imaju spomenici ove vrste. Prema karakteru dekorativnih elemenata: akantovo lišće, vinova loza sa grožđem, dupini, sfinge i grifoni, koji ispunjavaju uglove, a prvenstveno alegorična predstava orla u borbi sa zmijom na središnjoj kaseti na vrhu kasetiranog svoda slavoluka, ukazuje i na sepulkralni njegov karakter.

Potpuna dekoracija slavoluka izvedena je samo s gradske strane. Sa suprotne strane ukras nije izrađen, što je posljedica njegovog prizidivanja na arhitektonski kompleks gradskih vrata. Ovaj značajni objekt iz inventara arhitektonsko dekorativnih ostvarenja u antičko-rimskoj koloniji Puli bio je oduvijek predmet divljenja i studiranja. Njegova skica se nalazi u mapama crteža Michelangela, kao i graditelja pariskog mosta Notre Dame — fra Giocondа; njega su proučavali Battista Sangallo i Sebastian Serlio, koji je boravio u Puli u 1536. god., zatim Andrea Palladio i drugi. Njegova slika se nalazi u crtačkim mapama Piranesija iz sredine XVIII. stoljeća, Francuza Cassas-a, Engleza Th. Allasona, Adama i drugih iz početka XIX. stoljeća.

Forumski hramovi — Augustov hram: Sjevernu kraću stranu foruma u vrijeme uvođenja prve antičko-rimske kolonije u Puli zapremao je monumentalni oltar velikih dimenzija (širina 18.50 i dubina 33.50 metara). Arheološkim istraživanjima, provedenim na sjevernom području foruma, na njegovoj kraćoj strani, otkrivena je samo baza ovog oltara. Istočni rub baze ovog oltara leži ispod temelja istočnog forumskog hrama; prema zapadu je baza oltara dopirala do zapadnog forumskog hrama i njezin je zapadni rub samo 0.80 m udaljen od istočnih njegovih temelja. Nakon što je u građanskim ratovima srušeni antikno-rimski grad Pulu Augustus dao obnoviti i ponovo sagraditi u većem opsegu i većem sjaju, bila su na kraćoj sjevernoj strani foruma sagrađena dva hrama. Radi svoje potpune sličnosti vjerojatno su i djelo jednog te istog arhitekta. Hramovi su stajali na povišenom podijumu okrenutom prema forumu i do njih se dolazilo stepenicama, koje su vodile s pločnika foruma, čiji je niveau bio oko 1 metar ispod niveaua današnjeg Trga Republike.

U cijelosti je očuvan samo zapadni forumski hram, to jest Augustov; zahvaljujući restauracijskim radovima, zadržao je svoj prvobitni oblik do danas. Hram je harmonička građevina oblika izdužene pačetvorine s razmjerom širine i dužine 1 :2; njegova je cjelokupna dužina bez stepenica 17.65, a širina 8.05 metara. Od ukupne dužine građevine otpada na zatvorenu celu 5/8, a na otvoreno predvorje ili pronaos 3/8 od ukupne dužine. Pronaos hrama na čeonoj forumskoj strani nose četiri, a na pobočnoj strani po jedan stup. Zidovi zatvorene cele hrama izvučeni su u pronaos kaneliranim pravougaonim polustropovima, takozvanim antama, kojima na sjevernoj fasadi hrama odgovraju isto takvi kanelirani polustupovi. Stupovi pronaosa visoki 8.13 m, okrugli i nekanelirani, izrađeni su u domaćim kamenolomima i od domaćeg kamena; na vrhu nose korintske kapitele vrlo fine izrade sa živo izrađenim akantovim listovima i heliskima, tako da oni svojom obradom i izgledom podsjećaju na kapitele hrama Marsa Ultora u Rimu. Svi dijelovi kapitela su slobodno izrađeni i više su slični izradi u metalu nego na rad izvršen u kamenu. Stijene cele bile su građene od glatko obrađenih, prilično velikih klesanaca i vezane bez maltera; zapadna stijena, danas zidana u zidu od lomljenog kamena, restaurirana je.

Na kapitelima pronaosa i na zidovima cele počiva trodjelni arhitrav, na koji se nastavlja glatki friz, koji opasuje hram u neprekidnom pojasu i u cijeloj je svojoj dužini bio ispunjen lisnatim ukrasom akantovih vitica i lišća. Biljni ukras na frizu izrađen je u precizno dotjeranoj izvedbi, tako da ni biljna dekoracija na savremenim zgradama u Rimu nije bila bolje izvedena. Ukrasu friza odgovara ukras na vijencu konzola, vijencu s kruništem i na vijencu zabata. Sredina trokutnog polja prema forumu okrenutog zabata hrama bila je ispunjena okruglim medaljonom sa reljefnom predstavom božanstva.

Ukrasni pojas friza prekinut je na čeonoj, prema forumu okrenutoj fasadi u tolikom razmaku, koliko je prostora bilo potrebno za stavljanje posvetnog natpisa, koji nije bio uklesan u glatku plohu friza, već su u bronci izlivena slova, pričvršćena metalnim nosačima na friz, ostavila svoje tragove i mogućnost čitanja natpisa. ROMAE ET

AUGUSTO CAESARI DIVI F (ilio) PATRI PATRIAE. Ovim nam natpisom nisu sačuvana samo imena božanstava, kojima je bio hram posvećen, već nam je određeno i vrijeme njegove izgradnje. Budući da se u natpisu spominje počasni naziv Augusta »pater patriae«, koji mu je bio dodijeljen god. 2. prije n. ere, moramo izgradnju ovog forumskog hrama staviti u vremenski razmak između god. 2. prije n. ere i god. 14. n. ere, kada je August umro.

Augustov hram bio je već vrlo rano preuređen u kršćansku bogomolju posvećenu bogorodici, a s istočne njegove strane bila mu je prizidana i kapela sv. Marka. Na nekoliko mjesta na stijenama cele mogu se zapaziti i tragovi fresko slikarije, kojima je bio hram kao kršćanska bogomolja oslikan. U XVI. stoljeću je od požara srušena zapadna stijena cele, ali je u toku XVII. stoljeća bila ponovno sagrađena i neko je vrijeme ova građevina ponovo služila u svrhe kulta, a zatim kao skladište žita Mlečanima.

Istočni forumski hram: Usporedo sa zapadnim forumskim ili Augustovim hramom, na istočnom rubu povišenog podijuma, na kraćoj sjevernoj strani, na vrhu foruma, bio je sagrađen još jedan hram. Od istočnog forumskog, Dijaninog ili Herkulovog hrama danas stoji očuvana samo zadnja stijena cele sa kaneliranim ugaonim pilastrima, s fino izrađenim korintskim kapitelima na vrhu, tropojasnim arhitravom, frizom i zabatom te vijencem kruništa sa konzolama. Biljni ukras na frizu hrama, po motivu ispreplitanja akantove vitice i finoći izvedbe ukrasa na frizu i vijencu konzola na zabatu, u potpunosti odgovara Augustovom hramu, pa mu može biti i savremen.

Već krajem XIII. stoljeća bila je u arhitektonski sastav istočnog forumskog hrama ugrađena najstarija gotička gradska palača; kasnijim pregrađivanjima gradske palače odstranjeni su svi nutarnji arhitektonski dijelovi hrama, tako da je danas od njega ostala samo zadnja stijena cele, koja se jasno ocrtava po svojoj arhitektonskoj i dekorativnoj osebujnosti u zadnjoj fasadi gradske palače.

Scenska kazališta: Vidjeli smo već, da je antičko-rimska kolonija Pula imala dva scenska kazališta, jedno manje unutar gradskog areala, na istočnim padinama središnjeg gradskog brežuljka, drugo veće izvan gradskog areala, na južnoj periferiji grada ispred gradskih bedema, na sjevernim padinama današnjeg brda Rugjera Boškovića.

Do malog scenskog kazališta dolazilo se s južne i sjeverne strane prilazima s područja gradskog areala, a kroz Dvojna vrata na sjevernoj i Herkulova vrata na južnoj strani s područja suburbija ispred gradskih obrambenih zidina antičko-rimske kolonije Pule.

Scensko kazalište na istočnim padinama središnjeg gradskog brežuljka antičko-rimskog grada Pule ide po svom opsegu u red manjih u kamenu građenih kazališta antičko-rimskog svijeta. Od njega su do danas na mjestu očuvani samo fragmentarni ostaci temelja pročelne zgrade ili scene, polukružna orhestra i areal prostora za gledaoce. S istočne strane omeđivala je areal scenskog kazališta izdužena pročelna zgrada dugačka 62 metra; u nju se ulazilo na troja monumentalna vrata.

Iz scenske zgrade vodilo je nekoliko vrata na uzak podijum na zadnjoj fasadi scenske zgrade. Ovaj je podijum bio kraći i imao je samo 46 metara, a bio je otvoren prema gledaocima i na njemu su se održavale predstave. Taj se podijum mogao prema trenutnoj potrebi proširiti sve do ruba orhestre. Nasuprot ovom podijumu leži polukružna orhestra njezin je niveau niži od podijuma, a bila je popločana kamenim pločama. Na orhestru se dolazilo kroz dva hodnika, jednim sa sjevernog, drugim s južnog pravca; i ovi su hodnici bili popločani kamenim pločama. Iznad orhestre izdizao se u vidu polukružnog, nagore otvorenog lijevka, prostor za gledaoce — cavea, čiji je najveći promjer imao 82 metara. Prestor za gledaoce bio je horizontalnim hodnikom podijeljen u dva sprata, dok su vertikalni prolazi, koji su vodili od orhestre do vrha sjedišta dijelili prostor za gledaoce u klinaste sektore.

Arhitektonska kompozicija i građevna izvedba ovog scenskog kazališta prilagođene su obliku zemljišta, tako da su ležišta za donje redove stepenica za sjedenje bila usječena u živu stijenu. Same stepenice za sjedenje bile su isklesane od velikih kamenih blokova od domaćeg bijelog vapnenca; mnoge od njih bile su obilježene početnim slovima imena zakupaca sjedišta — abonenata. Gornji spratovi, kao i kamene stepenice sjedišta južnog sektora prostora za gledaoce, bili su položeni na zidane substrukcije, koje su sačinjavali polukružni paralelni i radijalni zidovi.

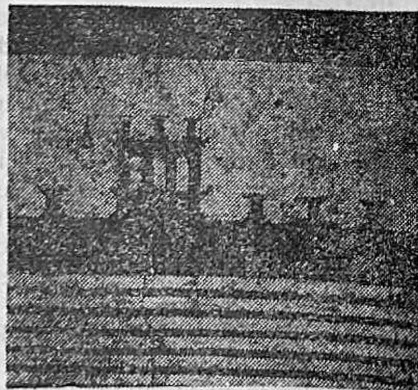
Na donje redove stepenica za sjedenje dolazilo se ulaznim hodnicima sa sjeverne i južne strane na samu orhestru, pa zatim radijalnim prolazima na prostor za sjedenje. U gornji sprat prostora za gledaoce dolazilo se pomoću pobočnih stepeništa smještenih na sjevernoj strani i južnoj strani kazališta. Počasna sjedišta nalazila su se u bogato ukrašenim balkonima iznad hodnika, kojima se dolazilo na orhestru. Ovo scensko kazalište pripada vremenski II. stoljeću.

Drugo veliko scensko kazalište antičko-rimske kolonije Pule nalazilo se izvan gradskih zidina na njezinoj južnoj periferiji, a na sjevernim padinama današnjeg brda Rugjera Boškovića. Ovo je kazalište po svojoj monumentalnoj arhitekturi predstavljalo građevinu prvog reda. Dužina njegove pročelne fasade imala je oko 100 metara, polumjer orhestre oko 25 metara, dubina prostora za gledaoce oko 26 metara, a polumjer prostora za gledaoce oko 50 metara. Fasada kazališne zgrade ili scene bila je građena od klesanog kamena s visokim temeljem, prizemljem i jednim spratom s otvorenim arkadnim lukovima i prostranim fasadnim i perimetralnim portikom. Bila je oživljena i raščlanjena stupovima s korintskim kapitelima na vrhu. Vrijeme izgradnje ovog kazališta pada u prvo vrijeme carstva; poslije propasti antičko-rimskog carstva i prestanka rimske vladavine u Istri o sudbini ovog kazališta znamo vrlo malo. Njegov oblik i arhitektonska kompozicija očuvani su na nacrtima, opisima i starim bakrorezima Pule od XV. do XVII. stoljeća. Georg Pfistring, koji je u godinama 1436. pa do 1440 proputovao Istru, spominje ga u svom dnevniku »Palas Rolandi«, što znači, da je ovo kazalište bilo u srednjem vijeku preuređeno u utvrđenu zgradu pod imenom Palazzo Rolando ili Orlando. Izgled i opseg ovog scenskog kazališta najbolje upoznajemo po opisu, potpunom tlocrtu i crte-

žima detalja, koje je izradio god. 1536. za vrijeme svog boravka u Puli arhitekt Sebastijan Serlio. Na bakrorezima Pule od Francesca Camozija iz god. 1568. označeno je ovo scensko kazalište kao »Rovine antiche«, kada je postojalo još samo kao impozantna ruševina klesanog kamenja.

Početkom XVII. stoljeća, godine 1632., njegove je ostatke upotrebio vojnograđevni inžinjer Antonio De Ville za izgradnju mletačke tvrđave na vrhu središnjeg gradskog brežuljka, a prema tradiciji su mramorni stupovi fasade i perimentalnog portika preneseni u Veneciju i upotrebljeni kod gradnje crkve s. Maria della Sallute. Nekoje arhitektonske detalje i dekorativne elemente iznijela su na vidjelo i arheološka istraživanja prilikom novogradnji na tom arealu; tu je nađena i fragmentarna munumentalna carska statua.

Osmerokutni mauzolej: Od monumentalnih građevina nekropole antičko-rimske kolonije Pule, koja se pružala ispred obrambenih gradskih zidina od scenskog kazališta na sjevernim padinama današnjeg brda Rugjera Boškovića do amfiteatra, očuvani su samo ostaci osmerokutnog mauzoleja, koji je stajao najvjerojatnije u njezinom središtu nasuprot Dvojnim vratima. Od mauzoleja danas se nalazi samo dio temelja i baze građevine. Iznad okruglog podnožja, koji sačinjavaju tri stepenice, uzdiže se osmerokutna baza mauzoleja, ojačana na uglovima ugaonim pilastrima, koji su završavali prema gore u ugaone stupove gornjeg dijela ove monumentalne građevine. Iznad baze mauzoleja izdizala se osmerokutna cela, čiji je okvir sačinjavalo osam ugaonih stupova. Stijene cele mogle su biti zazidane ili otvorene. Stupovi su na vrhu nosili krovne grede s isklesanom reljefnom dekoracijom krilatih sfinga i grifona, vijenac s kruništem, kao nastavak krovnih greda, bio je također bogato ukrašen. Krov mauzoleja je sačinjavala osmerokutna piramida. Sarkofag s posmrtnim ostacima pokojnika bio je položen u zatvorenu celu, a ukoliko nisu interkolumnija bila zatvorena zidovima, stajao je u otvorenom prostoru na povišenom postamentu. Ukupna visina građevine iznosila je preko 12 metara, a vremenski pripada posljednjim decenijama I. stoljeća prije n. ere.

Bibliografija

Blümner H. Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, Leipzig 1874.—87.

Daremberg Ch. — *Salio E.*, Dictionaire des antiquites grecques et romaines, Paris 1873.—1919.

Dessau H., Geschichte der römischen Kaiserzeit. I. II. Berlin 1924.—1928.

Ducati Pericle, L'arte classica. Torino 1939.

Durm Josef, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart.

Friedländer L., Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. I. II. III. Leipzig 1888.—1890.

Groag-Stein, Prosopographia imperii Romani saec. I. II. III. 2. Ed. I. — III. Leipzig —Berlin 1933.—1943.

Johnson S. E., The prae-Italic dialects of Italy I, 1933.

Krahe H., Die alten balkanillyrischen geogr. Namen. 1925.

Krahe H., Altillyrische Personennamen. Heidelberg 1929.

Krahe H., Die Sprache der Illyrier. Die Quellen, Wiesbaden 1955.

Lübker F., Reallexikon des klassichen Altertums. 8. izdanje Leipzig 1914.

Marquardt J., Römische Staatsverwaltung I. II. III. u Handbuch der römischen Altertümer.

Marquardt J., Das Privatleben der Römer u Handbuch der römischen Altertümer.

Maškin N. A., Istorija drevnego Rima. OGIZ 1947.

Mayer A., Die Sprache der alten Illyrier Bd. I. Wien 1957.

Mommsen Theodor, Römisches Staatsrecht u Handbuch der römischen Alterthümer. Leipzig 1876.

Mommsen Th., Römische Geschichte I. — III. Berlin 1854. — 1856. Sv. V. 1885.

Nissen H., Italische Landeskunde I. II. Berlin 1883.—1902.

Pauly—Wissova—Kroll, Real—Encyklopedie der classichen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894 i dalje.

Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884.—1937.

Rostovtzeff M., Gesellschaft und Wirtshaft im römischen Kaiserrich. Sv. I. II. Leipzig 1930.

Stein E., Geschichte des spätrömischen Reiches I. Wien 1928.

Allason T., Antiquities of Pola, London 1919.

Benussi B., L'Istria sino ad Augusto. Trieste 1883.

Bibliographie der wissenschaftlichen Arbeiten von Dr. Anton Gnirs, Brün 1931.

Calza Guido, Pola. Milano 1920.

Caprin G., L'Istria nobilissima. Trieste 1907.

Cassas L. — *Lavallee G.*, Voyage pitcresque et historique del'Istria et de la Dalmatie. Paris 1802.

Corpus Inscriptionum Latinarum, Th. Mommsen. V, 1, 2 Berlin 1872.—1877.

De Franceschi C., L'Istria — Note storiche. Parenzo 1879.

De Ville Antonio, Descriptio portus et urbis Polae. Venetiis 1633.

Gnirs A., Pola. Führer durch die antiken Baudenkmäler und Sammlungen. Wien 1915.

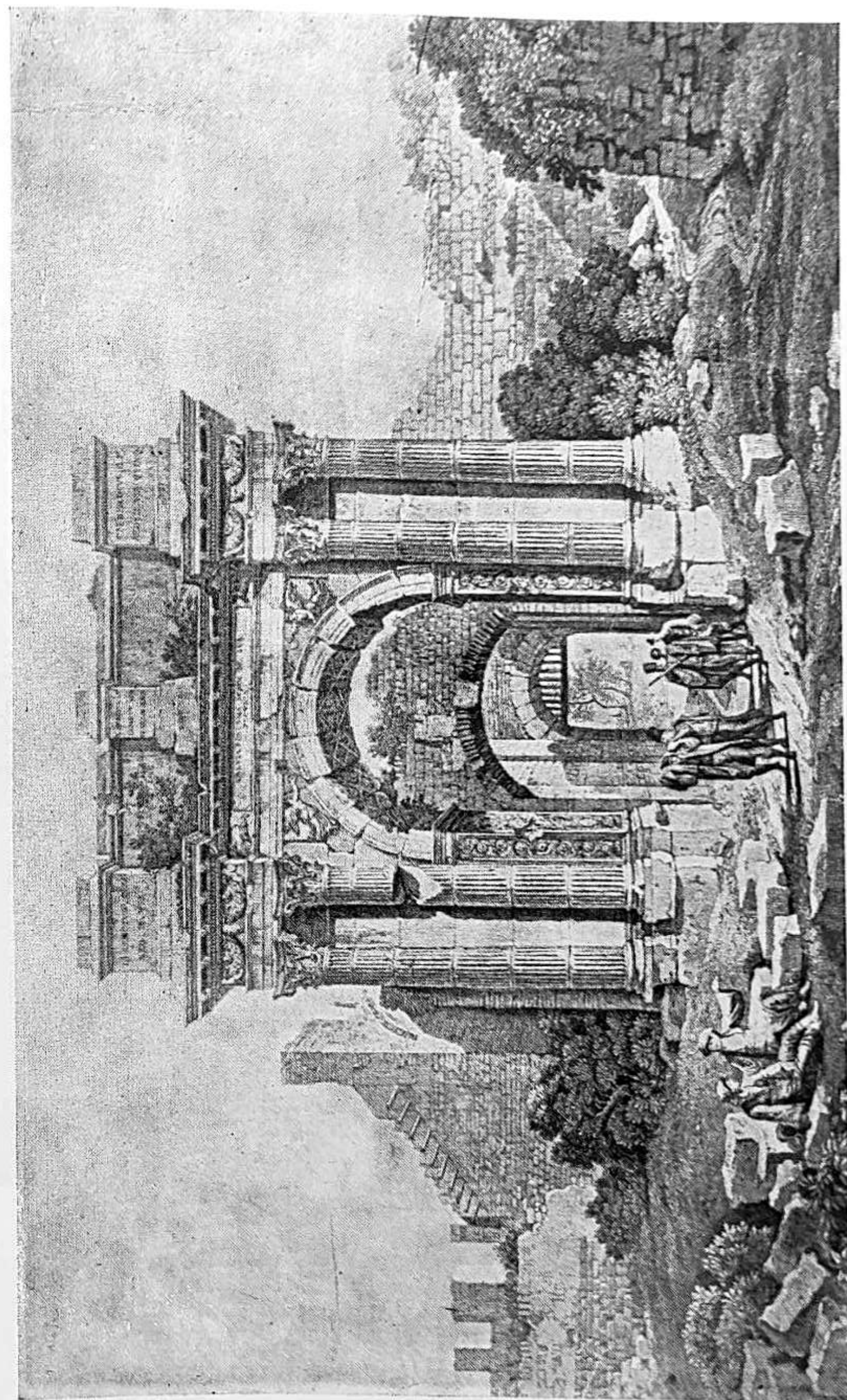
Gnirs A., Istria praeromana, Karlsbad 1925.
Gnirs A., Beispiele der antiken Wasserversorgung aus dem istrichen Karstlande. Strena Buliciana, Zagreb 1924.
Gorlatto A., Guida della citta di Pola, Pola 1951.
Inscriptiones Italiae Vol. X. Reg. X. Fasc I. Pola et Nesactium. Roma La libreria dello stato 1947. (sa biografijom).
Jackson. T. G., Dalmatia, the Quarnaro and Istria. Vol. III. Oxford 1887.
Kandler P. Notizie storiche di Pola. Parenzo 1876.
M. Mirabella Roberti, L'Arena di Pola, quaderni — guidi di Pola 2a ediz. 1943.
Mlakar Štefan, Amfiteatar u Puli. Kulturno-povijesni spomenici Istre I. Pula 1947.
Polaschek E., Aquileia und die Nordgrenze Istriens. Studi Aquileiesi. Aquileia 1953.
Polaschek E., Pola. Članak u PWRE XXI/1.
Pons G. E., Antichita Polesi.
Tamaro M., Le citta e castella dell'Istria. Vol. I. Parenzo 1892.
Tamaro B. F., Pola, I monumenti romani, Trieste 1925. Ed. Parnasso.
Tentor A., Vodič kroz Pulu, Brione i okolicu. Pula 1951.
Aevum, Rivista di Scienze storiche Vol. I. 1927. i dalje.
Archeografo triestino, raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria. I. N. i III. serija od 1828. god. dalje.
Arheološki vestnik — acta archeologica, Ljubljana Zv. VII/I 1956.
Archeologische-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn v Vol. I — XX 1879.—1898.
Atti e memorie della societa istriana di archeologia e storia patria. Parenzo. Pola, Venezia 1884. dalje.
Atti Istituto Veneto CII/II 1942/43.
Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Wien 1903.—1906.
Jahrbuch für Altertumskunde. Wien 1907.—1913/18.
Jahreshefte des österreichischen arhälogischen Instituts. Vol. I. — XXXI Wien 1898.—1939.
Jadranski Zbornik, Rijeka — Pula sv. II. 1957.
Kunstgeschtliches Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunstchistorischen Denkmale. I — XIV. Wien 1908.—1920.
Mittheilungen der K. K. Central-Commission N. F. i III. F. Wien 1875. i dalje.
Notizie degli scavi 1923., 1926. i 1928.
Radovi Instituta J A Z U u Zadru sv. II. Zagreb 1955.
Schriften der Balkankommission-Antiquarische Abteilung II. 1902.
Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N. S. sv. XI. 1911 i XII. 1912. Zagreb.
Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru. Zadar 1955.

Natpis iz II. vijeka naše ere na kome se spominje cijeli naziv antičko-rimske kolonije Pule

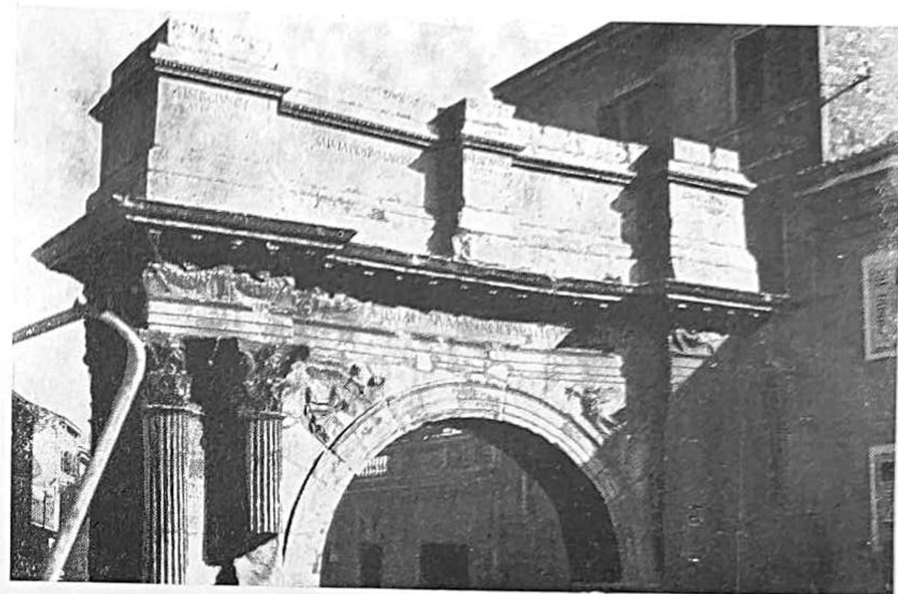
Herkulova vrata

Slavoluk Sergijevaca u početku XIX. vijeka po Lavalle-Cassas-u

Slavoluk Sergijevaca sa gradske strane

Atika Slavoluka Sergijevaca

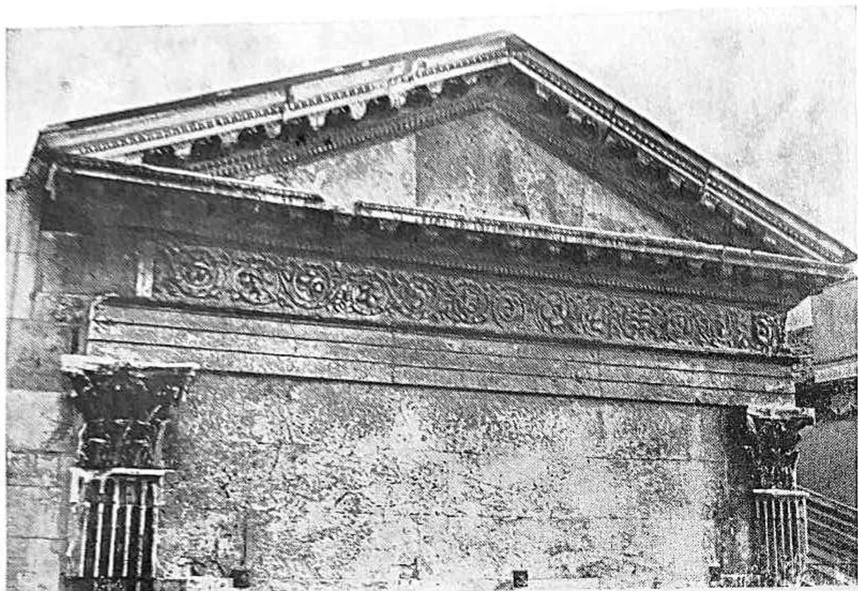
Detalj ukrasa sa friza Slavoluka

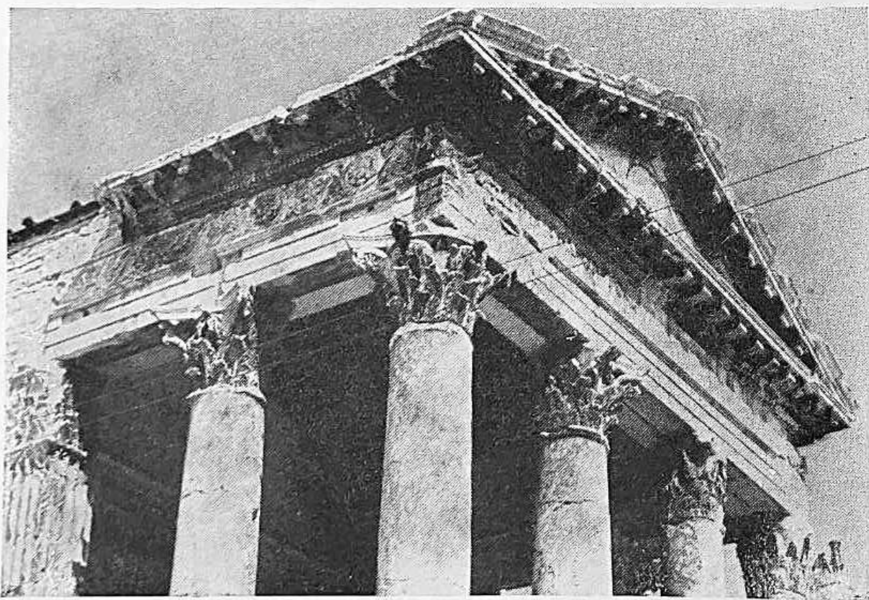
Augustov hram u početku XIX. vijeka po Lavalle-Cassas-u

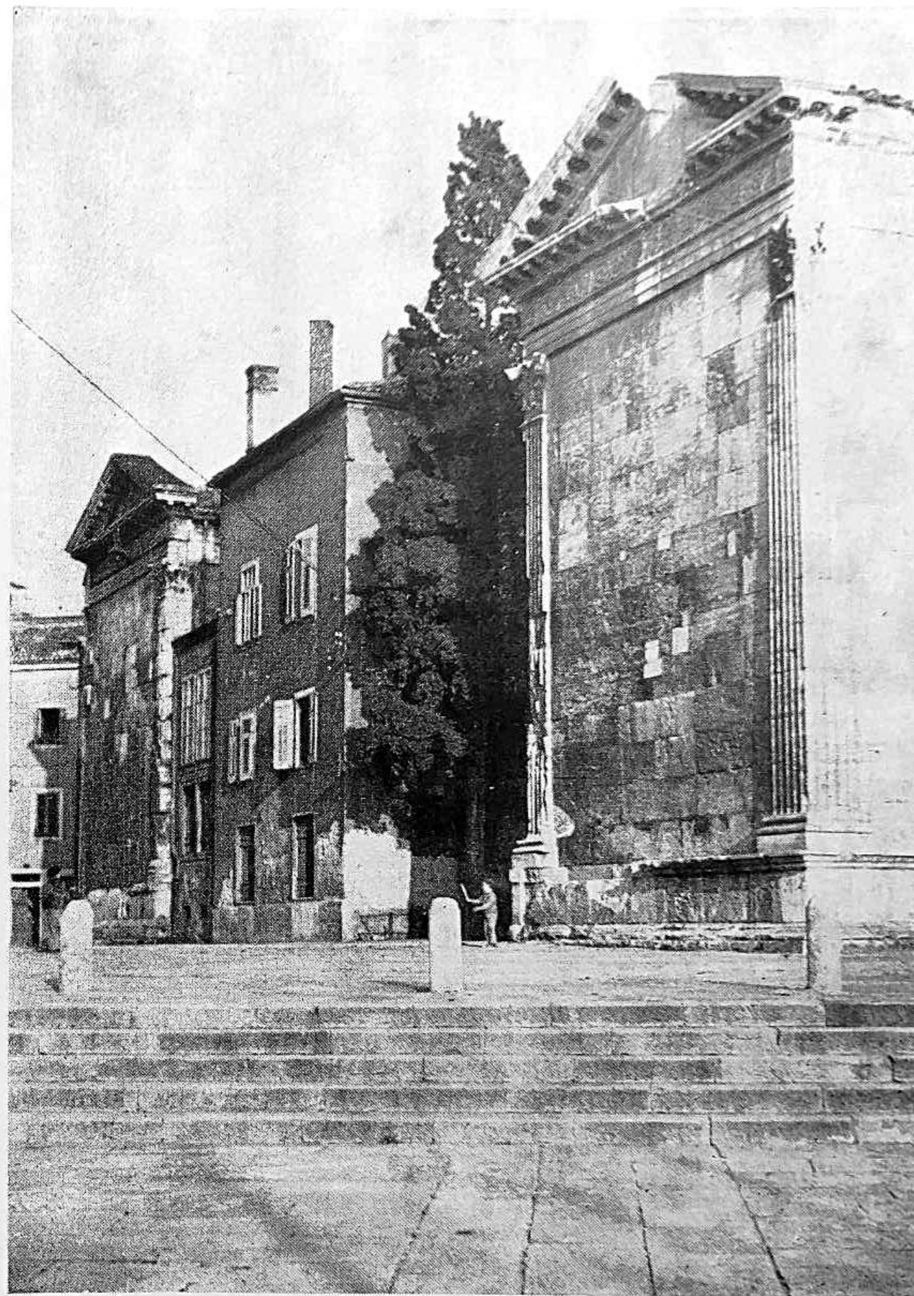
Augustov hram pogled sa foruma

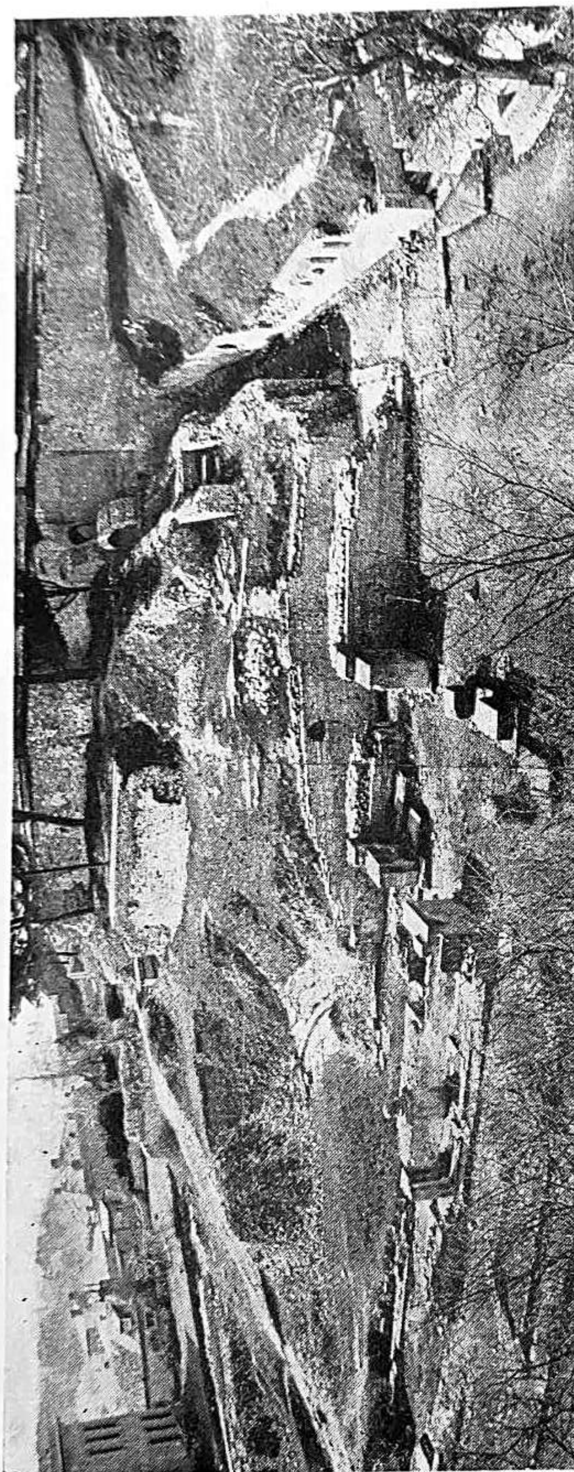
Zabat zadnje fasade istočnog forumskog hrama

Kapiteli i zabat pronaosa Augustovog hrama

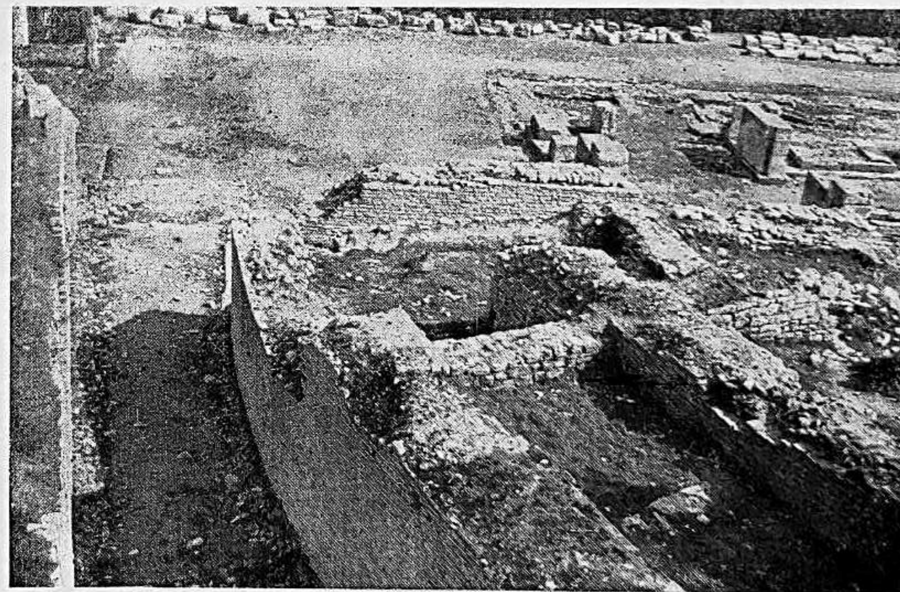
Zadnja fasada forumskih hramova

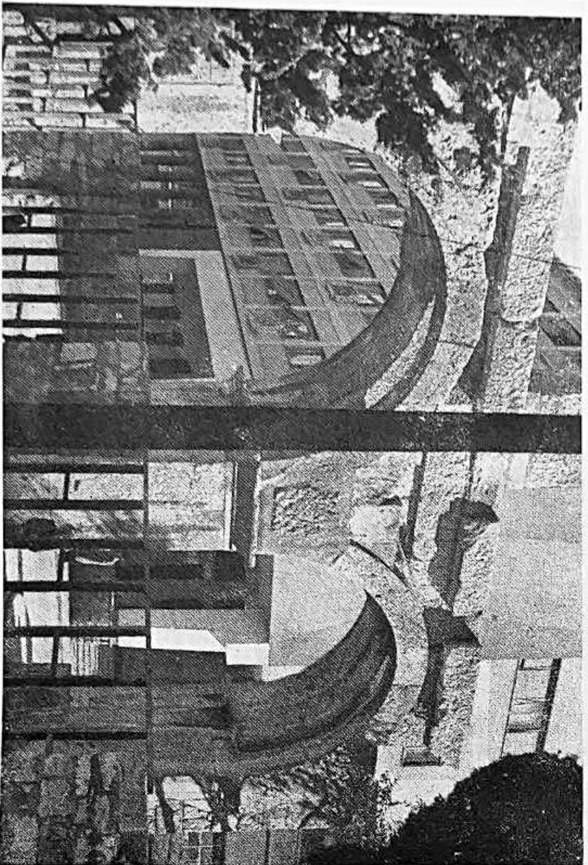
Scensko kazalište na istočnim padinama središnjeg gradskog brežuljka

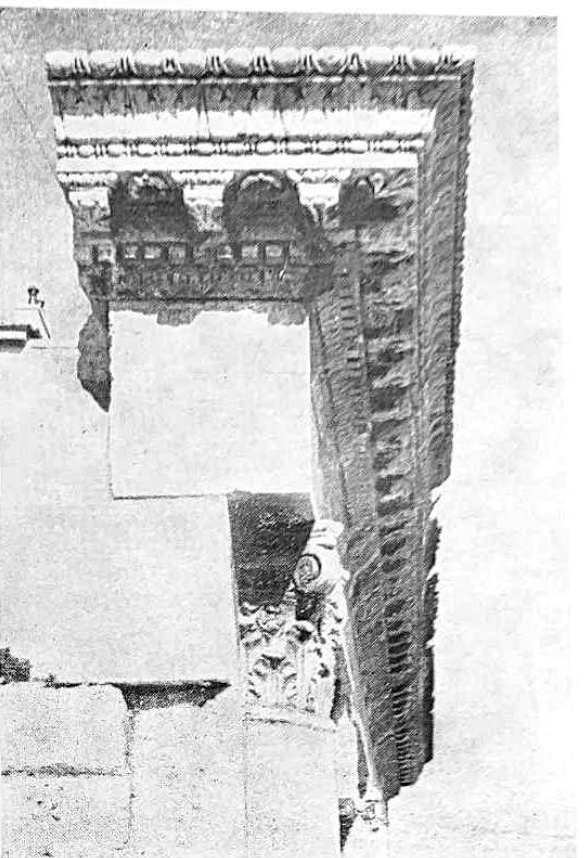
Scensko kazalište — detalj arhitektonske dekoracije

Detalj građevnih ostataka scenskog kazališta

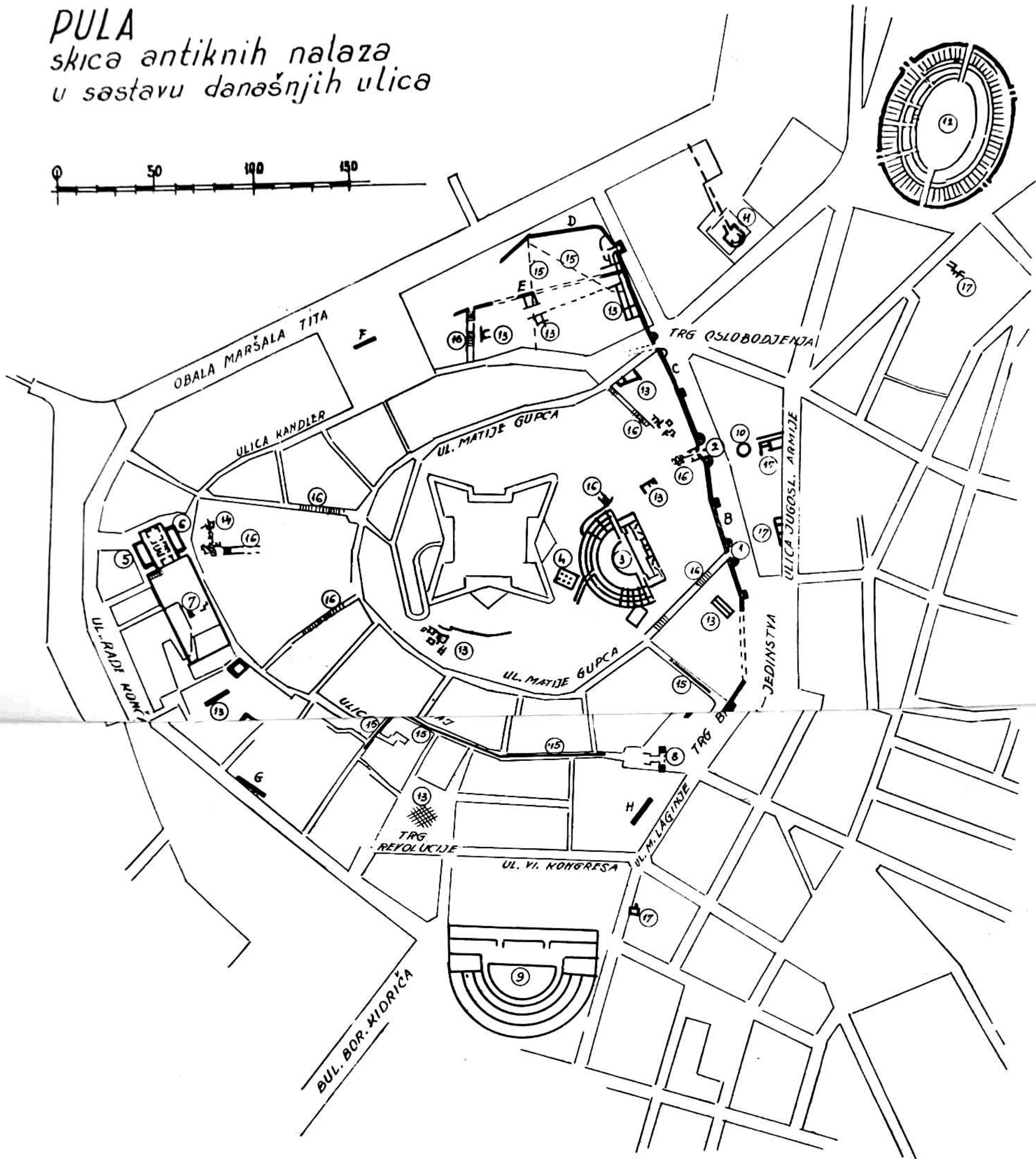
Dvojna vrata — zadnja fasada

Ukrasni vijenac Dvojnih vrata

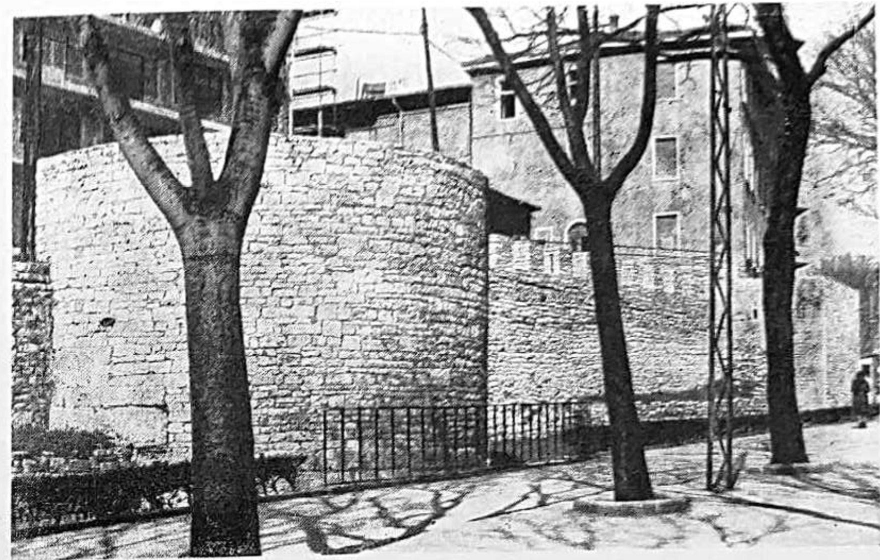
Dvojna vrata

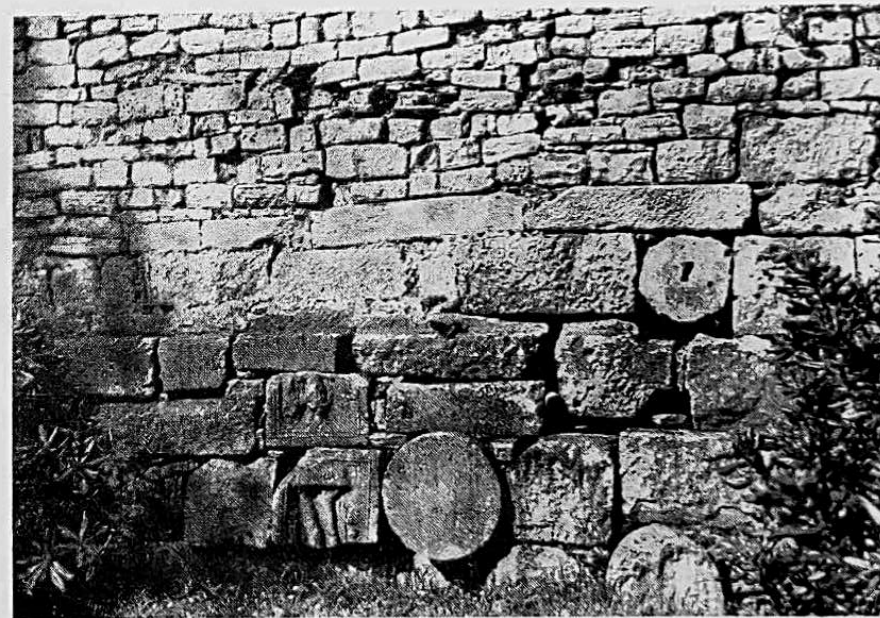
TLOCRTNA CHEMA PULE SA SKICOM ANTIČKIH NALAZA

A—H Pravac prolaza antičkih obrambenih zidina. A i B Očuvani sektori antičkih obrambenih zidina.

1. Herkulova vrata
2. Dvojna vrata
3. Malo scensko kazalište
4. Antička cisterna
5. Augustov hram
6. Istočni forumski hram
7. Forum antičke kolonije Pule
8. Slavoluk Sergijevaca
9. Veliko scensko kazalište
10. Temelji osmerokutnog mauzoleja
11. Izvor slatke vode
12. Amfiteatar
13. Nalazi temelja antičkih zgrada
14. Zgrada za obavljanje carskog kulta
15. Nalazi antičke kanalizacijske mreže
16. Tragovi pločnika cesta i putova
17. Nalazi antičkih zgrada na području suburbija.

Južni sektor gradskih zidina

Spolija u temeljima sjevernog sektora gradskih zidina

